

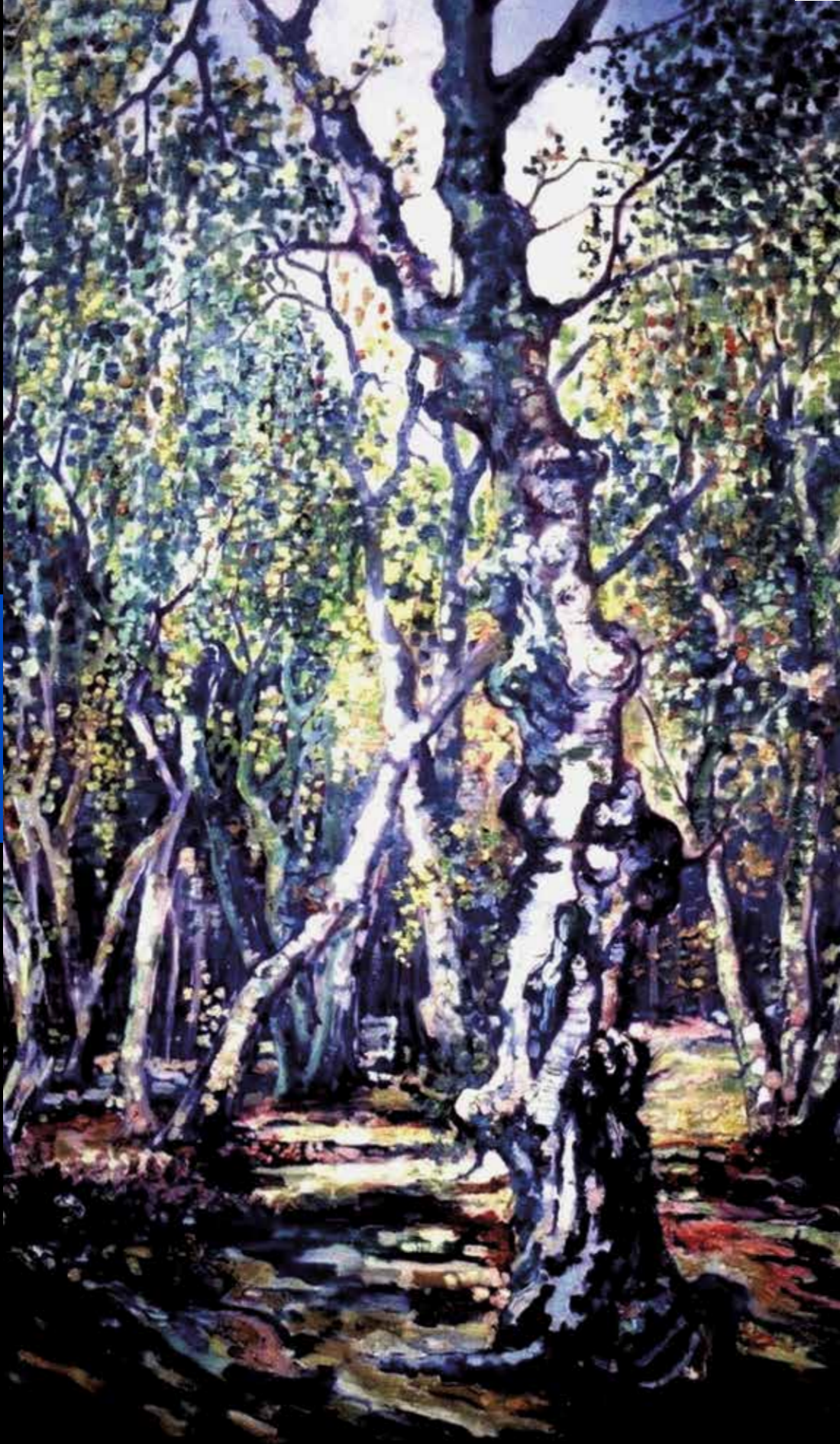
Zeeiland 27.2

Tijdschrift van het Koninklijk Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen

Vorstelijk paleis
Middelburg

Grafzerken van
Wissekerke

Keramist Chris Lanooy

Bijdragen voor **Zeeland** kunnen aan de hoofdredacteur worden gezonden.

De aanwijzingen voor de auteurs zijn te vinden op de website: <https://kzgw.nl/publicaties/tijdschrift-zeeland/aanwijzingen-voor-auteurs/>

© Koninklijk Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen

ISSN 0927-1279

Redactie

G.R. Heerebout, hoofdredacteur
I.H. Vogel-Wessels Boer, beeldredacteur
A.J. Beenhakker
W. van den Broeke
M.A. Buise
A. Minderhoud
M.A. Wagenveld-Heeren

Redactieadres

G.R. Heerebout
Oostmolenweg 49
4481 PK Kloetinge
(0113) 213109
Gerard.Heerebout@gmail.com

Voorzijde omslag: Bosgezicht in de omgeving van Epe door Lannooy ca. 1920.

Achterzijde omslag: De toren van de kerk te Wissekerke vlak voor de afbraak omstreeks 1872. Foto J. Prins. ZA, ZG, ZI, II-1491.

Inhoudsopgave

Jeroen–Martijn H. van Haart 45

Een vorstelijk paleis in Middelburg De la Rue's rondleiding door huize Van Dishoeck, 1733.

Sarina Hendrikse 54

De oude grafzerken op het kerkhof van Wissekerke ('s-Heer Hendrikskinderen).

Willem Heijbroek 58

De betekenis van de keramist Chris Lanooy (1881-1948).

't Is vol van schatten hier 64

Aagje Feldbrugge

De cirkel is rond.

Katie Heyning

Een portret van Aernout van Citters.

Rubrieken

Aanwinsten juni 69

Boekbesprekingen 71

Vormgeving, productie en druk:

Drukkerij Bareman
Terneuzen

Een vorstelijk paleis in Middelburg

De la Rue's rondleiding door huize Van Dishoeck, 1733

Het zal een meer dan koude donderdag zijn geweest, die tweeëntwintigste januari, wanneer Pieter de la Rue¹ zijn huis aan de Londensekaai² verlaat op weg naar de andere kant van Middelburg. Te voet, te paard of met zijn rijtuig is niet bekend, dat hij naar buiten is gegaan is wel zeer zeker. Mogelijk was hij aanvankelijk liever thuis gebleven, bij de haard en zijn onderzoek.³ Echter al zijn persoonlijke interesses in geschiedenis, de kunsten en wetenschappen, en in de vele merkwaardigheden die daarin bestaan, moeten in alle hevigheid zijn aangewakkerd door een persoonlijke uitnodiging van Ewout van Dishoeck.⁴

Mr. Pieter de la Rue (1695-1770). Kopergravure door G. Kockers "naar het origineel" door G. Kockers, 1802. Zeeuws Archief (ZA), Zeeuws Genootschap (ZG), Zelandia Illustrata (ZI), IV-756.

Fabelachtig fortuin

Wie zou het niet willen: eens door dat imposante 'Groote Huys' rondlopen om zich te vergapen aan

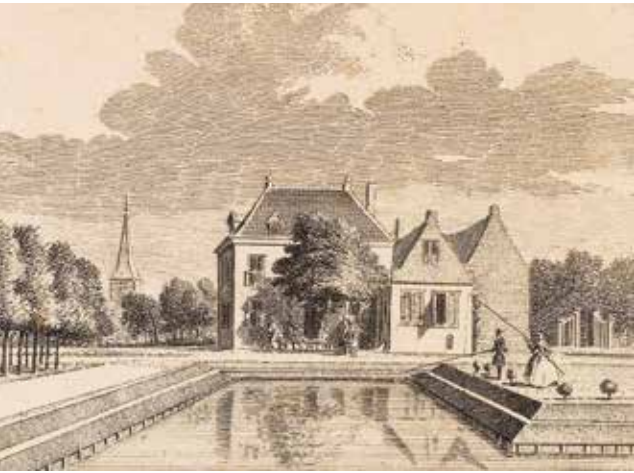
de pracht en praal waarmee de familie Van Dishoeck zich heeft omringd. Hoewel dergelijke weelde niet bijzonder is in Middelburg, andere repatrianten in gedachten houdend, is het hier toch anders. Ewout en Adriana⁵ van Dishoeck zijn nu zo'n acht jaar geleden teruggekeerd uit Indië met een, naar men zegt, fabelachtig fortuin. Sindsdien is het een opeenstapeling van glorieuze verhalen die gepaard gaan met grootse aankopen. Het breedgebouwde huis aan de Lange Noordstraat⁶ is gevuld en behangen met de meest prachtige meubelen en verzamelingen waar menigee slechts van kan dromen; de tuinen zijn

Ewout van Dishoeck door Philip van Dijk, 1730. Particuliere collectie, foto gemeentearchief Vlissingen, HTA-3519. Met dank aan D.A. Broers voor de bewerking.

welhaast een park. De buitenplaats Zeerust, aan de weg naar Koudekerke, kochten zij met inboedel en al. Enkele jaren geleden is het nog 'klein maar

bekoorlijk' genoemd, maar gezien de aankopen en herschikkingen van land moeten er haast wel grootse uitbreidingsplannen klaarliggen. Hoewel er ook geruchten zijn dat Van Dishoeck zich nu eerst zal concentreren op zijn laatste aankoop.

Gezicht op 't Hof van Domburg, het buitenverblijf van Ewout van Dishoeck, halsheer van Domburg; prent door H. Spilman en C. Pronk, 1743, ZA,ZG,ZI,II-105.

Drie maanden geleden kocht hij de hoge heerlijkheid Domburg, waarmee het echtpaar halsheer en -vrouwe van het stadje is geworden. Wat zullen ze ermee gaan doen? En dan is er nog hun enige zoon Anthony Pieter.⁷ Twee jaar geleden huwde hij de jongste dochter van de Haagse advocaat-fiscaal Nobeling.⁸ Drie maanden geleden schonk zij hem al een stamhouder. Amper achttien jaar oud kocht hij de Proosdij van het kapittel van Sint Jan te Utrecht, waarmee hem een enorme hoeveelheid heerlijke rechten ten deel is gevallen, verspreid over een gebied ter grootte van tweederde van Walcheren. Zijn vader betaalde er meer dan honderduizend guldens voor, althans zo doet in Utrecht het verhaal de ronde. En in Vlissingen, waar hij reeds in de raad zetelt, laat hij ook nog eens een huis bouwen door de Antwerpse architect Van Bourscheit. Naar men vermoedt zal dit het grootste en prachtvolste woonhuis van de stad worden. En dan te bedenken dat tot voor enkele jaren geleden amper iemand van de familie Van Dishoeck had gehoord; een familie van Vlissingse chirurgijns, nota bene.⁹

Beweegredenen

Afgezien van een zetel in de stedelijke raad¹⁰ zijn er weinig overeenkomsten tussen de flamboyante oud-Indiëganger Van Dishoeck en de piëtistische Middelburger De la Rue. Het lijkt ook onwaarschijnlijk dat de twee heren tot elkaars intieme sociale kring behoren. Toch is het helder wat beider beweegredenen moeten zijn geweest voor het doen en aannemen van de uitnodiging.

Voor De la Rue is het heel eenvoudig te deduceren tot diens niet aflatende nieuws- en leergierigheid.¹¹ Het is niet voor niets dat deze ongehuwde dertiger al zijn vrije tijd besteedt aan het onderzoeken en schrijven.¹² Voor Van Dishoeck ligt het iets gecompliceerder. Het bezit van een verzameling zoals de zijne, is inmiddels verworven tot een standaard voor iemand van zijn statuur. Geen enkele heer van stand, ambitie en vermogen kan het zich nog permitteren niet enkele bijzonderheden in huis te hebben. Gezien de diversiteit van hetgeen hij zijn gast zal tonen, voldoet Van Dishoeck geheel aan de ongeschreven verzamelregels van zijn tijd.¹³ Maar is er sprake van bewuste collectievorming? In het geval van zijn naturalia- en rariteitenkabinet lijkt dat niet zo te zijn. Zijn schilderijen daarentegen worden meer dan fraai gepresenteerd in een kunstkamer, evenals in diverse andere representatieve vertrekken.¹⁴ Hier is wel sprake van een eigenhandig en zorgvuldig opgebouwde collectie.¹⁵ Afgezien van smaakvoorkeuren valt sterk te twijfelen aan eigen kennis op dit gebied. Het ligt in de lijn der verwachting dat Van Dishoeck gebruik heeft gemaakt van zowel de kennis als de diensten van de kunstschilder en gekend kunsthandelaar Philip van Dijk.¹⁶ De verhouding van meer kunst dan wetenschap, geeft dan ook te denken dat hij zich niet in praktische ernst bezighoudt met de bestudering van de (natuur) wetenschappen.¹⁷ Persoonlijke interesse valt natuurlijk niet te ontkennen en zeker de medische objecten zullen een oorsprong vinden in de familietraditie van het chirurgijnsvak. Daarbij heeft Van Dishoeck niet lang voor dit bezoek zijn vaders¹⁸ schelpenkabinet geërfd, waarschijnlijk samengesteld uit diens eigen vondsten en gerichte aankopen.¹⁹ Maar voor Van Dishoeck zelf lijkt intellectueel amusement

de betere definitie.²⁰ Daarbij komt nog het feit dat hij weliswaar fabelachtig gefortuneerd is, maar een nieuwkomer in het regentenpatriciaat. En waarmee kan men zich in een snel oplichtende maatschappij als die van de achttiende-eeuwse Republiek beter doen gelden dan met een dergelijke verzameling? Weinig. De keuze voor pracht boven doorwrochte kennis valt dan ook volledig samen met de aloude twijfel over de duurzaamheid van nieuw verkregen status: de neiging tot het etaleren van bezit.²¹

Dit grote verschil tussen de beide heren zal echter alleen maar hebben bijgedragen aan het bezoek. Van Dishoeck weet zich met zijn gast namelijk verzekerd van een enthousiasteling die hem niet alleen oprecht zal prijzen voor zijn verzameling, maar hierover ook beslist verder zal vertellen. Wellicht is er zelfs de hoop in één van diens toekomstige werken genoemd te worden. Voor De la Rue is het een bevrediging van zowel sociale als intellectuele nieuwsgierigheid, hoewel het hem een onmogelijke opgave is gebleken van alles notie te nemen. Desalniettemin zal hij later beschrijven wat hem het meest is bijgebleven van de rondleiding, waarmee ook de kracht van het verhaal weer eens wordt bewezen.²² Aan de hand van deze aantekeningen volgen we de beide heren door het huis.

Ontvangst

De toon is direct gezet wanneer De la Rue de antichambre in wordt geleid. Zeer pontificaal staat daar zijn eigen gastheer in miniformaat: 'Zijn afbeeldsel heelslijfs. In Indien uit een soort van porcelein, bijzonder net in het klein en hem zeer gelijkende, gemaakt.'²³ Van Dishoeck heeft zich ter herinnering aan zijn Indische tijd laten verveeuwigen in een miniatuur-portretbeeld.²⁴ En daar staat hij nu, ter verwelkoming, als de meest treffende voorbode voor wachtende gasten.

Kunstkamer

Verwelkomd door zijn gastheer, wordt De la Rue naar de kunstkamer geleid. Het is een zaal van een kamer waar de muren zijn behangen 'vol uitmuntende schilderijen der beste meesteren', stuk voor stuk gevat in brede vergulde spiegellijsten. Hij noteert slechts 'eenige der voornaamsten', zoals een groot schilderij door Rubens waarop

Een voorbeeld van een contemporair portretbeeld uit de eerste decennia van de 18de eeuw. Portretbeeld van chirurgijn Bartholomeus Nebbens (Veere ca. 1690-Veere 1734), gemaakt omstreeks 1714-1719 in Batavia. Zeeuws Museum (ZM), foto Jan Torfs, M62-050.

verbeeld Christus' overwinning over de dood.²⁵ Bij een 'halfnaakt vrouwtje' vertelt Van Dishoeck dat hij de derde eigenaar is. Niemand minder dan de Keurvorst van de Palts²⁶ was er zo van onder de indruk dat hij de schilder Van der Werff²⁷ zelfs een jaarlijks inkomen gaf als hofschilder; hij bleef evenwel weigeren om het schilderij te verkopen. Na Van der Werff's dood is het door een joodse kunsthandelaar uit diens boedel gekocht, die het voor duizend gulden doorverkocht aan Van Dishoeck.²⁸ Daarna wordt De la Rue verder geleid langs de collectie waarbij hij noteert een Betlehemse kindermoord²⁹, een 'bijzonder mals' geschilderde Delilah en Samon³⁰, Mars en Venus³¹ en de innerlijke strijd van de heilige Antonius³², om vervolgens uit te komen bij een 'puik stuk' door Schalken.³³ Deze allegorie op de Vrede van Nijmegen, met Lodewijk XIV van Frankrijk als centrale figuur, kostte Van Dishoeck wel tweehonderd pistolen.³⁴

Allegorie op de Vrede van Nijmegen, 1676-1677 door Godfried Schalken. Museum Het Valkhof, Nijmegen (1980.12.4).

Rariteitenkabinet

Van Dishoeck loopt alweer verder naar de middelkamer, waar zijn kabinet met naturalia en rariteiten staat. Zeer bijzonder zijn de twee zogenaamde wenteltrappen.³⁵ De la Rue schrijft: 'De zeldzaamheid dezer hoorntjes bestaat daarin dat ze, schoon talrijk genoeg, egter zeer zelden geheel en onbeschadigd kunnen gekreegen worden, omdat ze door de zee niet tegen een vlak maar zeer steil strand opgeworpen worden.'³⁶ Van Dishoeck kocht ze in Indië, tezamen voor duizend gulden.³⁷

Wenteltrap (Epitonium scalare). Particuliere collectie, foto Freddy van Nieulande.

Ook haalt de gastheer een glazige zwarte Sint-Jacobsschelp met parelmoeren banden tevoorschijn, met bovenop het troniebeeld van de heilige Jacob zelf. Een 'lusus nature', noteert De la Rue.³⁸ Het blijkt een familiestuk te zijn. Van Dishoeck verhaalt over hoe zijn vader ooit van een Gentse bisschop het aanbod kreeg de schelp te verkopen tegen diamantwaarde.³⁹

De lades met ettelijke 'mineralia en medicinalia' gaan open. En De la Rue vergaapt zich aan de veelheid goud, drupgoud en gouderts; en robijnen 'zooals zij in de rotse groeijen en allengskens rood worden'. Dan worden hem de medicinale 'pedroporkoos' getoond.⁴⁰ De eerste is 'als eene groote kruidnoot' en in een gouden montuur gevat.⁴¹ Van Dishoeck vertelt erbij dat het een geschenk is van zijn laatste chef in Batavia, Gouverneur-generaal Zwaardercroon.⁴² De tweede is 'bij uitstek groot en derhalven zeer kostbaar, grooter als een kievitseï.' Beide komen uit Indië, maar Van Dishoeck heeft ook een paar occidentale (uit Amerika) en die zijn 'mede goed tot medicijne, dog de prijs is oneindig minder'. Het belangrijkste verschil, zo schrijft De la Rue: 'Dat men de orientaalsche alleen behoeft in het water in te doopen, dog de occidentaalsche moet men in poeder, 't welk zeer vies is, inneemen.'⁴³

Kistje met bezoarstenen, stenen uit de maag van herbivoren, waaraan een geneeskrachtige werking werd toegeschreven. Zeeuws Museum (ZM), foto Ivo Wennekes, G 2159.

Er zijn nog andere medicinale stenen zoals de 'lapis quadratus, zwart als toetssteenen, groeiende in eene rotse'; onfeilbaar voor hen die

lijden aan 'opstopping van water'. Van Dishoeck legt uit dat de steen tevens gebruikt wordt bij zwangere vrouwen die niet verlost kunnen worden. De trieste bijkomstigheid is echter dat 'de vrugt schiet dood af'.⁴⁴ Dan volgt een 'slangesteen', dé eerste hulp bij slangenbeten want 'die al 't vergif uit de wonde in zig trekt; dog dat moet strax in melk daaruit geweekt worden of anders barst de steen aan stukken'.⁴⁵ De la Rue is onder de indruk, maar wanneer Van Dishoeck hem een vogelbotje toont wordt hij argwanender. Zijn gastheer is door Engelsen verzekerd dat men hiermee na een steek of beet 'het fenijn uit drijven kan' door het botje van boven naar beneden over de bewuste plek te strijken. 'Wonderlijk zeker, zoo 't waar zij,' noteert hij niet geheel overtuigd. Tot slot noteert hij nog een dondersteen⁴⁶ en 'Indische bonen die sterk doen zweeten'⁴⁷, evenals een tamarindesteen met een natuurlijk gevormde apentronie⁴⁸ waarvoor twintig rijksdaalders werden betaald⁴⁹ – 'en meer diergelijke physicalia'.

De zalen

De rondleiding gaat verder en De la Rue moet aangenaam verwonderd zijn geweest bij het binnentreden van het vertrek waar de familie in de zomermaanden haar maaltijden gebruikt. Rondom is een wandbetimmering aangebracht waarop levensgroot geschilderd de geschiedenis van Telemachus' bezoek aan Calypso⁵⁰, door niemand minder dan Cornelis Troost.⁵¹ Hierna wordt de grote zaal bereikt. Die is imposant, want 'uitnemend kostlijk toegerust met eene bij uitstek grooten spiegel voor de schoorsteen' en rondom 'heerlijk tapijtwerk verbeeldende levensgrootte het verdigtsel van Rolando Furtioso'.⁵² Opvallend zijn ook de stoelen en twee bijbehorende kamerschermen waarin Van Dishoeck zijn familiewapen heeft laten aanbrengen. De la Rue noteert tot slot nog de ettelijke zilveren kandelaars 'met drie pijpen' en bijbehorende 'schoone zwaare hangblaakers'. Het is hem teveel geworden, zijn opsommingen worden nu afgesloten met een kort maar veelzeggend enzovoort. De rondleiding komt tot een einde in de winterreetzaal. In deze tweede eetkamer toont zijn gastheer hem nog meer fraaie tekeningen en schilderijen; De la Rue ziet Steen – en Netscher – en Brueghel – en Bakhuyzen; enzovoort.⁵³

Conclusie

Het is duidelijk dat de familie Van Dishoeck leeft in imponerende weelde, omringd door de kunsten, kostbaarheden en rariteiten waar de heer des huizes graag een kleurrijk verhaal bij mag vertellen – evenals de prijs van wat het gekost heeft. Hij kan het zich blijkbaar permitteren om zo'n drieduizend gulden, een riant regenten(jaar)inkomen, te betalen voor een schilderij. Het bezoek heeft De la Rue's verwachtingen in alles overtroffen. Hij besluit zijn aantekeningen met de constatering dat het Groote Huys eerder 'een vorstlijk palais dan [de] wooning van een stadsregent' is. Maar het is ook niet verwonderlijk, want 'dartig jaaren bezit van een voordeeligen post in Nederlands Indië hebben den heere eigenaar gelegenheid verschaft tot verkrijgen van dien magtigen rijkdom, waardoor hij in staat gesteld is om door zoodanig eene pracht boven alle zijne vaderlanders uittemunten'.⁵⁴

De la Rue zal zeker verteld hebben over het bezoek aan zijn dichtende companen Boddaert, Steengracht en Swanke⁵⁵; evenals aan iedereen met gelijke interesses. Geschreven is er niet, het is bij deze aantekeningen gebleven; wellicht tot teleurstelling van Van Dishoeck. Zo'n tien jaar later komt De la Rue wel weer in beeld wanneer hij bemiddelt tussen Van Dishoeck en de classicus Cannegieter⁵⁶ over een te schrijven studie naar de Domburgse oudheden; een project dat overigens allerminst voorspoedig zal verlopen. Met de koop van Domburg is Van Dishoeck tevens eigenaar geworden van de daar bewaarde Romeinse oudheden; voornamelijk altaarstenen gewijd aan de godin Nehalennia. Al naar gelang de achttiende eeuw vordert krijgt Walcheren faam door deze stenen én door de dijk van Westkapelle die geldt als een waterstaatswonder. Er ontstaat een vaste route onder reizigers: eerst naar die machtige zeedijk en daarna richting Domburg om de inmiddels beroemde stenen met eigen ogen te aanschouwen. Waarna men in één van de herbergen iets gebruikt en nog wat naslentert over de lommerrijke lanen of duinen. Want ja, Van Dishoeck heeft het niet kunnen nalaten ook zijn smalstad aan de kust te verfraaien. Alles geheel in de sfeer van – zo De la Rue zijn gastheer tot besluit groots toedicht: 'Velut alta solent inter viburna cupressi!' – als een cipres uittorend boven de heesters.⁵⁷

Naschrift: Dit artikel maakt deel uit van een groter onderzoek naar de opkomst en neergang van de familie Van Dishoek in de achttiende eeuw; de publicatie van *Als een Cipres boven de Heesters. De familie Van Dishoek en een (Achtttiende) Eeuw vol Rijkdom, Rechten en Revolutie* is gepland voor het najaar 2018.

Literatuur

- Bergvelt, Ellinoor, Verantwoording. In: Bergvelt, Ellinoor (e.a.) (red.), *Schatten in Delft. Burgers verzamelen 1600-1750*, Zwolle/Delft, 2002, p. 9-29.
- Blanning, T.C.W., *The Culture of Power and the Power of Culture: Old Regime Europe 1660-1789*. Oxford, 2002.
- *Catalogus der Tentoonstelling van Zeeuwsche Oud- en Merkwaaardigheden, in de Provincie Zeeland of elders voorhanden (...)*. Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen: Middelburg, 1870.
- Faber, W., De kostbare wenteltrap. In: *Vita Marina – Zeebiologische Dokumentatie*, jrg. 1984, september-oktober, p. 383-386.
- Kreemer, J., *Bezoarsteenen, moestika's en goeliga's*. Leiden, 1934.
- Meusch, F.C., *Catalogvs Mvsei Dishoekiani, ofte systematische naamlyst van eene ongemeene verzameling van hoorens en doublet-schelpen en verdere inhoud &c. Nagelaaten door wylen den Heer Mr. Anthony Pieter van Dishoek (...)*. Amsterdam, 1767.
- Ovington, J., *A voyage to Surat in the year 1689*. London, 1929.
- Rumphius, Georgius Everhardus, *d'Amboinsche Rariteitkamer*. Amsterdam, 1705.
- Schütte, R.-A., Intellectueel amusement ter verpozing van de geest. De Vorstelijke verzameling van de hertogen van Braunschweig-Wolfenbüttel in de zeventiende en achttiende eeuw. In: De Jongste, J. (e.a.) (red.), *Vermaak van de elite in de vroegmoderne tijd*. Hilversum, 1999, p. 288-300.
- Smit, P. (e.a.), *Hendrik Engel's Alphabetical List of Dutch Zoological Cabinets and Menageries*. Amsterdam, 1986.
- Valentyn, F., *Verhandeling der zee-horenkens en zee-gewassen in en omtrent Amboina en de naby gelegene eylanden (...)*. Dordrecht/Amsterdam, 1726. Beter bekend als deel III van zijn *Oud en Nieuw Oost-Indiën*
- Van der Veen, Jaap, Vorstelijke en burgerlijke verzamelingen in de Nederlanden vanaf het einde van de zestiende eeuw tot omstreeks 1700. In: Bergvelt, Ellinoor (e.a.) (red.), *Kabinetten, galerijen en musea. Het verzamelen en presenteren van naturalia en kunst van 1500 tot heden*. Zwolle, 2005.

- Zuidervaart, H.J., 'Het 'Kabinet der Natuurlijke Zeldzaamheden' van het Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen, 1771-1869'. In: Sliggers, B.C. (e.a.) (red.), *Het verdwenen museum. Natuurhistorische verzamelingen 1750-1850*. Haarlem, 2002.

Noten

- 1 mr. Pieter de la Rue (Middelburg 1695-1770 Middelburg), bekend als geschiedschrijver en dichter, maar ook schepen en raad van Middelburg en gecommiteerde in de provinciale rekenkamer van Zeeland.
- 2 Dit is geen absolute zekerheid; dit woonhuis (Het Wapen van Gent) is wel zijn sterfhuis in 1770.
- 3 In het volgende jaar (1734) werd zijn *Geletterd Zeeland* gepubliceerd
- 4 Ewout van Dishoek, heer van Domburg (Vlissingen 1678-1744 Middelburg) was directeur van Bengalen, (extra)ordinaris raad van Indië, schepen en raad van Middelburg; en tenslotte bewindhebber der VOC, ter kamer Zeeland.
- 5 Adriana van Dishoek (Suratte 1691-1749 Middelburg)
- 6 Hoewel op dezelfde locatie, Lange Noordstraat no. 39, nog altijd een breed pand staat met de naam 'Het Grootte Huis' is dit niet hetzelfde pand; dit dateert uit de vroege negentiende eeuw.
- 7 mr. Anthony Pieter van Dishoek, heer van Oudhuysen, proost en aartsdiaken van het kapittel van St. Jan te Utrecht (Chinsurah 1709-1767 op de Zijpe), schepen, raad en burgemeester van Vlissingen, gecommiteerde raad en raad ter Admiraliteit van Zeeland.
- 8 Wilhelmina Damiana Nobeling ('s-Gravenhage c.1713-1741 Vlissingen) was een dochter van mr. Wolphert Nobeling, heer in de Beijerlanden (Vianen 1655-1733 's-Gravenhage), sinds 1707 advocaat-fiscaal en procureur-generaal van het Hof van Holland, Zeeland en West-Friesland.
- 9 Het medische vak (chirurgijns en apothekers) heeft bij de Van Dishoeks en hun naaste verwanten de gehele zeventiende eeuw de boventoon gevoerd.
- 10 De La Rue is in 1719 benoemd in de Middelburgse raad, Van Dishoek in 1729.
- 11 In de bibliotheek van de Universiteit van Amsterdam (UBA) (signatuur XIV G1-5) berusten vijf banden met zijn *Mengeling van aantekeningen over zaken en gevallen van verscheiden aard*. Deze bevatten allerhande aantekeningen van De la Rue over wat hij las, hoorde en aan bezoeken aflegde in de periode 1720-1740, strekkend van roddel tot wetenschap.

- 12 Van zijn hand verschenen: *Zeeland's Stedekroon. Bij-schriften op de groote en smalle steden van Zeeland* (1731), *Geletterd Zeeland* (1734, met een tweede, vermeerderde uitgave in 1741) en *Staatkundig en Heldhaftig Zeeland* (1736). Naast zijn historisch-biografische werken maakt hij ook naam als (piëtistisch) dichter, evenals bezorger en vertaler van het werk van anderen.
- 13 Bergvelt vat dit samen als 'de hele wereld binnen handbereik', ofwel een brede en veelsoortige verzameling die een overzicht creëert op wat de wereld bevat. Bergvelt 2002, p. 20
- 14 Een groot aantal schilderijen of objecten duidt niet altijd op een collectie. Echter bij de duiding van functionele benamingen als kunstkamer, rareitenkamer of kabinet, wanneer tenminste sprake is van werkelijke ruimten in een huis, is het wel een aanwijzing voor daadwerkelijke collectievorming. Zeker in het geval van particulieren zonder economische activiteit tot het gepresenteerde. Van der Veen 2005, pp. 101, 122.
- 15 De collectie Van Dishoeck bevatte (naar huidige schatting) ongeveer 150 schilderijen, met in hoofdzaak bijbelse en mythologische thema's, gevolgd door genrestukken en landschappen, en in mindere mate maritieme stukken.
- 16 Philip van Dijk (Oud Beijerland 1683-1753 's-Gravenhage) vervaardigt in de jaren 1730-1750 minstens vijf, mogelijk acht, portretten voor de familie. In diverse veilingcatalogi zijn transacties te ontdekken die duiden op zijn activiteiten als kunstmakelaar voor Van Dishoeck.
- 17 Dit in tegenstelling tot de enige zoon die, blijkens de in 1767 door Meusch opgestelde *Catalogus Mvsei Dishoekiani*, zich had geconcentreerd op een meer wetenschappelijke collectie van zowel naturalia (meest schelpen) als munten en penningen. Voor wat betreft diens imposante schelpenverzameling is het duidelijk dat de basis hiervoor is gelegd door diens grootvader.
- 18 Anthony van Dishoeck (1643-1728), chirurgijn der OIC en later praktiserend te Vlissingen, bezat naar verluid een schelpenkabinet waarin veel Zuidlandse en West-Indische exemplaren waren te vinden. Hoe groot en belangrijk deze verzameling was is niet bekend. Valentyn noemt het in 1726, maar heeft het dan niet met eigen ogen gezien; Valentyn, deel III, 563.
- 19 Engel, die hem expliciet als schelpenverzamelaar noteert, stelt dat Anthony van Dishoeck waarschijnlijk zelf schelpen verzamelde in Indië; Smit 1986, no. 381. Dit is zeer aannemelijk gezien het feit dat hij als jonge man langere tijd in de Oost doorbracht. Zuidervaart verklaart de aanwezigheid van de Zuidlandse en West-Indische exemplaren in diens collectie met de stelling dat hij lange tijd als koopman in West-Indië en Zuid-Amerika was geweest; Zuidervaart 2002, 158. Hiervoor bestaat voornamelijk geen bewijs en dit lijkt een onjuiste interpretatie. De verklaring dient eerder gezocht te worden in zijn woonplaats Vlissingen, dat een sterke binding had met West-Indië; evenals het feit dat hij actief aankocht. De exemplaren die in 1767 worden genoemd in de collectie van zijn kleinzoon waren voor een deel afkomstig uit de collectie van Rumphius. Deze destijds al beroemde collectie werd in 1714 te Amsterdam geveild en dus is er zeer waarschijnlijk toen aangekocht door Anthony van Dishoeck.
- 20 'Binnen de hoofse kringen (...) was intellectueel amusement vooral een kwestie van het voeren van gesprekken over kunstwerken en rareiten met behulp van zowel boeken, prenten, schetsen als munten en medailles.' Schutte 1999, p. 290.
- 21 Blanning stelt dit heel duidelijk wanneer hij spreekt over de wijze waarop Lodewijk XIV van Frankrijk zich manifesteert: 'It should never be supposed that the representational culture (...) was an expression of unbounded confidence. On the contrary, the greater the doubts about the stability or legitimacy of a throne, the greater the need for display. There was always a strong undertow of anxiety beneath the smooth surface of courtly confidence.' Blanning 2004, p. 32.
- 22 UBA, XIV G-3, 8e deel, no. 38.
- 23 Uit de catalogus van de tentoonstelling *Zeeuwse Oud- en Merkwaaardigheden*, waar het portretbeeld werd tentoongesteld, blijkt dat men het portret van Ewout van Dishoeck erbij gehangen heeft – zeer wel mogelijk tot bewijs van de gelijkenis.
- 24 Deze portretbeelden werden in Canton, Batavia en Madras (en later ook enige tijd in London) vervaardigd door Chinese kunstenaars/ambachtslieden. In principe kiest men een kant-en-klaar lijf in het atelier, waarbij diverse poses (zittend, staand, leunend, etc.) mogelijk zijn. Slechts het hoofd wordt naar beeltenis van de opdrachtgever vervaardigd. Van porselein is geen sprake. Röntgenonderzoek heeft uitgewezen dat het gaat om een staketsel van bamboe waarop klei is aangebracht. Deze wordt geboetseerd en na het drogen geschilderd en van attributen voorzien. Omdat het gedroogd is en niet gebakken, zijn de portretbeelden zeer kwetsbaar. Hierdoor moeten er velen verloren zijn gegaan. Met bijzondere dank aan kunsthistorica Yichieh Shih (Universiteit de Genève) die haar promotieonderzoek voert naar deze portretbeelden. In haar registratie zijn er thans veertig gedocumenteerd waarvan er vier verloren zijn.
- 25 Peter Paul Rubens (Siegen 1577-1640 Antwerpen)
- 26 Johann Wilhelm II van der Pfalz (Düsseldorf 1658-1716 Düsseldorf), bekend als mecenas van de kunsten met

- een belangrijke kunstcollectie waarin het werk van vele Nederlandse meesters.
- 27 Adriaen van der Werff (Kralingen 1659-1722 Rotterdam)
 - 28 Het stuk wordt niet genoemd in de veilingcatalogi van de familie. Mogelijk is het tussentijds of onderhands verkocht. Van der Werff was bekend voor zijn bijbelse en erotische werken, mogelijk betreft het één van zijn Maria Magdalena's of Diana's.
 - 29 Uit catalogi blijkt dat het gaat om het thema van de kindermoord te Bethlehem door Herodes, de genoemde schilder is Van Balen; onduidelijk is welke van deze familie van schilders.
 - 30 Door de meergenoemde Philip van Dijk.
 - 31 Door Johann (Hans) Rottenhammer (München 1564-1625 Augsburg)
 - 32 In de collectie zijn twee werken met dit thema: één door David Teniers (Antwerpen 1582-1649 Antwerpen) en één door Pieter Brueghel, de jonge (Brussel 1564/65-1638 Antwerpen).
 - 33 Godfried Schalken (Made 1643-1706 's-Gravenhage)
 - 34 Het werk zal later uit familiebezit worden verkocht voor ruim 300 gulden. Hoewel behoorlijk staat dit in schril contrast met de (beweerde) aankoopprijs door Van Dishoek betaald, die omgerekend naar de Hollandse gulden een bedrag van 3.150 gulden vertegenwoordigt.
 - 35 Het gaat waarschijnlijk om dezelfde twee belangrijkste exemplaren die later worden teruggevonden in de verzameling van zijn zoon Anthony Pieter van Dishoek in 1767. Het betrof een 'ongemeene zuivere, zeer leevendige, en aan de mond, top-punt en bandjes, zeer complete Amboinsche Wenteltrap' van 4.83 (lang) x 2.90 (dik) cm en een 'zeer fraaye, dito als vooren, iets klijnder' van 4.18 x 2.57 cm. Het is tekenend voor zowel de welstand als de verzamelwoede van de familie Van Dishoek dat er niet minder dan drie gave exemplaren (de derde meet 2.90 x 1.93 cm) en nog wat 'bastert wenteltrappen' in de verzameling voorkomen. Meusch 1767, no. 22 e.v.
 - 36 Epitonium scalare (L., 1758). Met recht nog een zeldzaamheid in de eerste helft van de achttiende eeuw. Rumphius meldt dat er in zijn tijd slechts enkele verzamelaars waren met gave exemplaren. Hieronder noemt hij Cosimo de'Medici (III) en Delftenaar Johan de la Faille; Rumphius 1705, p. 161. Andere bekende eigenaars waren keizer Franz I en tsarina Catharina de Grote; de laatste bezat een zeer groot exemplaar van zeven centimeter lang; Faber 1984, p. 386.
 - 37 In die jaren een gangbare prijs en waarschijnlijk voor twee gave exemplaren nog een koopje. Gedurende de achttiende eeuw bleef de wenteltrap één van de meest gewilde en daardoor kostbare schelpen onder verzame-
laars. Rumphius vermeldt dat een verzamelaar een bod van 500 gulden weigerde; Rumphius 1705, II p. 161. Naar verluid kocht keizer Franz I zijn exemplaar omstreeks 1750 voor niet minder dan vierduizend gulden; Faber 1984, p. 386.
 - 38 *Lusus naturae*: een wonderlijke, maar natuurlijk gevormde afwijking.
 - 39 Philips Erard van der Noot (Ukkel 1638-1730 Gent) was sinds 1695 bisschop van Gent. De reden voor diens bod is ongetwijfeld ingegeven door zijn eigen familiewapen: in goud vijf zwarte Sint-Jacobsschelpen (1:3:1).
 - 40 *Pedra de porco*, of bezoarsteen, galstenen uit de maag van herbivoren. Aan deze stenen werd een sterke geneeskrachtige werking toegeschreven. Vooral bij vergiftiging was het een gekend middel, waarbij het gif door zweetuitdrijving het lichaam verliet. Kreemer 1934, p. 6-7.
 - 41 Het gouden montuur met ketting diende zowel om de steen om de hals te kunnen dragen (ter afwering en algemene genezing van kwalen), als om zodoende de steen in een vloeistof te kunnen dopen (medicinale inname) waarna het in een bijbehorend doosje werd opgeborgen; Kreemer 1934, p. 7, 19-20. Deze kostbare stenen in dito monturen waren vaak zeer fraai, het gold dan ook als een hoogwaardig geschenk met een letterlijke wens voor goede gezondheid.
 - 42 Hendrik Zwaardecroon (Rotterdam 1667-1728 Batavia) was, voordat hij tot Gouverneur-generaal van Indië werd benoemd in 1718, werkzaam op diverse factorijen in Voor-Indië, waaronder Suratte. Hierdoor was hij een goede bekende, mogelijk zelfs vriend, van de familie Van Dishoek.
 - 43 Na verpulvering werd het poeder opgelost in wijn of rozenwater, om de extreme bitterheid te verminderen. De bitterheid van de steen was tevens een graadmeter voor de echtheid en kwaliteit. Kreemer 1934, p. 14-15.
 - 44 Mogelijk gaat het om de in India gevonden zwarte diopsiet, waaraan een sterke vochtafdrijvende werking wordt toegeschreven.
 - 45 Niet natuurlijk gevormde stenen, maar samengesteld uit een verhitte pasta van as van wortelen en een aardsoort uit Diu (India); waarna tot platte stenen gevormd met een bolling in het midden. Met een schijnbaar magnetische kracht zuigt de steen zich vast op de bittwond om het gif te extraheren. In melk gelegd, scheidt de steen het gif weer af en regeneert zijn kracht. Ook beschouwd als zeer krachtig tegen koortsen en ontstekingen, maar dan als poeder opgelost in een drank. Gelijk de bezoarstenen werden slangenstenen om de hals gedragen, maar gevat in medaillons om direct (los) te kunnen gebruiken. Ovington 1929, p. 155-156.

- 46 Fulguriet: een holle buis van gesmolten steen of zand gevormd door blikseminslag.
- 47 Een eerste logische gedachte gaat uit naar de chilipeper.
- 48 Het verzamelen van dergelijke objecten (*lusus naturae*) heeft van doen met de fascinatie voor het overgangsgedebied tussen de *artificialia* en *naturalia*. Bergvelt 2002, p. 20.
- 49 Uitgaande van de (Indische) rijksdaalder van 48 stuivers, zou het gaan om een bedrag van 48 gulden.
- 50 Een verhaal uit de *Odyssee* door Homerus. Dit verhaal genoot echter in de achttiende eeuw bijzondere belangstelling in een bewerking (vervolg) door Francois Fénelon werk *Les aventures de Télémaque*. Fénelon's versie gold echter meer als kritiek op de Franse monarchie en pleitte voor vrede, eenvoud en de gelijkheid in mensen. Zijn versie wordt beschouwd als de basis voor meerdere achttiende-eeuwse opera's over het epos van Telemaachus. Het lijkt aannemelijk dat het ook hier als voorbeeld heeft gediend. Indien dit het geval is, zal De la Rue het zeker direct herkend hebben. Fénelon stond bekend om zijn quiëtisme, de katholieke variant op het protestantse piëtisme.
- 51 Cornelis Troost (Amsterdam 1696-1750 Amsterdam) was aanvankelijk opgeleid tot toneelspeler, maar bekend geworden door zijn schilderwerk (portretten en genrestukken). Van zijn decorwerk is slechts weinig bekend bewaard, ook deze wandbetimmering is verloren gegaan.
- 52 Ludovico Ariosto (1474-1533) schreef het berijmde historische heldenepos *Orlando furioso*; in het Nederlands door een zeventiende-eeuwse vertaling beter bekend als *De razende Roelant*.
- 53 Het werk van Netscher moet hem opgevallen of speciaal aangewezen zijn. Uit de beschikbare catalogi blijkt namelijk dat er naast de ettelijke werken van Brueghel, Steen en Bakhuysen slechts één werk van Netscher is geweest.
- 54 Deze dertig jaar moet vooral gezien worden als Van Dishoeck's volledige Indische tijd (1696-1724) en niet zozeer dertig jaar lang op hoge en voordelige functies.
- 55 mr. Pieter Boddaert (Middelburg 1694-1760 Middelburg), mr. Johan Steengracht (Middelburg 1692-1743 Middelburg) en mr. Willem Swanke (Sas van Gent 1675-1733 Middelburg).
- 56 Hendrick Cannegieter (Steinfurt 1691-1770 Arnhem), classicus en historicus.
- 57 Vrij naar de dichtregel uit Vergilius' *Bucolica* of *Ecloge* (1:25) 'Quantum lenta solent inter viburna cupressi'.

Mededelingen van de redactie

Johan de Koning heeft eind maart de redactie verlaten. Hij werd begin 2012 redacteur; zijn speciale belangstelling ging uit naar architectuur. Hij publiceerde daarover in dit tijdschrift en verbreedde daarmee de reikwijdte van 'Zeeland'. De redactie wil hem ook hier voor zijn werk bedanken.

In de ledenvergadering van mei zijn Karel Leeftink en Bram Minderhoud tot lid van de redactie benoemd. De laatste zal als eindredac-

teur fungeren. Die vergadering besloot tevens aan Frits Smulders de Genootschapspenning uit te reiken wegens zijn werkzaamheden gedurende een lange reeks van jaren voor het tijdschrift *Zeeland*. Hij was van het allereerste begin, in 1991, tot eind 2017 lid van de redactie. De redactie wil hem met zijn onderscheiding feliciteren en hem dank zeggen voor al het werk dat hij voor ons tijdschrift gedaan heeft.

De oude grafzerken op het kerkhof van Wissekerke ('s-Heer Hendrikskinderen)

Wie op het oude kerkhof van Wissekerke komt, zal op het eerste gezicht niets bijzonders zien. Maar als we op het brede pad doorlopen, komen we op het eind bij een verhoging waar lang geleden de oude kerk van Wissekerke stond. Die werd op een gegeven moment overbodig en bouwvallig en in 1807 voor afbraak verkocht, zoals zoveel monumenten die in de negentiende eeuw verloren zijn gegaan. De toren bleef nog staan tot 1872, maar werd toen ook afgebroken. Wat nog over is van de oude kerk zijn vier oude grafzerken: drie priesterzerken uit de zestiende eeuw en een van de toenmalige ambachtsheer uit de zeventiende eeuw. De grafkelder er onder dateert uit 1636, maar werd pas in de negentiende eeuw in gebruik genomen door de laatste ambachtsheer, ds. F.W. Egter van Wissekerke. Op een klein zerkje vooraan staat zijn naam.

De oude zerken zijn in zeer slechte staat en ondanks een reddingsplan in de jaren zeventig van de vorige eeuw dat op niets uitliep, liggen ze er nog maar ze lijken nu niet meer te redden. Verplaatsen lijkt onmogelijk geworden. De zerken zijn gebroken, zeer poreus en breekbaar. Door weersinvloeden heeft de erosie keihard toegeslagen. Conserveren ter plekke zou eventueel nog een optie zijn als het daarvoor ook nog niet te laat is. En of daar geld voor is, is een tweede. De afbeeldingen op de fraaie zerken worden steeds vager, en dat is heel jammer. Er is al meer over geschreven, maar een uitgebreide beschrijving met verbeteringen is wel nodig, nu het nog kan.

De oudste zerken zijn van voor de reformatie, die in 1574 op Zuid-Beveland een feit werd en zijn te herkennen aan het gotische grafschrift, meestal een randschrift met een afbeelding in het middenveld en in de hoeken de symbolen van de vier evangelisten, gevat in vierpassen. Met de wijzers van de klok mee zien we gewoonlijk linksboven de adelaar van Johannes, rechtsboven de engel van Mattheüs, rechtsonder de gevleugelde stier van Lucas, en linksonder de gevleugelde leeuw van Marcus. Een enkele keer werd van die volgorde afgeweken. Deze figuren worden in de bijbel genoemd in Ezechiël 1:10 en in Open-

De begraafplaats in Wissekerke, Zuid Beveland, foto Sarina Hendrikse.

baringen 4:7. Maar pas in de Middeleeuwen werden ze in verband gebracht met de vier evangelisten en op Roomse grafzerken afgebeeld.

De sterfdata werden over het algemeen in Romeinse cijfers weergegeven. In de loop van de zestiende eeuw werd ook wel eens gekozen voor een andere figuratie op de zerk, en daar hebben we hier ook een heel mooi voorbeeld van. Na de reformatie maakte het Gotisch grafschrift plaats voor een grafschrift in Latijnse kapitalen, zoals we die nu nog kennen, en een datering in Arabische cijfers. Persoonsafbeeldingen waren na de reformatie uit de boze, omdat het protestantisme gesneden beelden in de kerk verbood. Als vrijwilligster van het MeMO Project (Medieval Memoria Online Project) van de universiteit Utrecht heb ik de voorreformatische zerken gedocumenteerd voor deze databank die nu op internet staat. Die databank gaat maar tot 1580 en verder niet. Ik zal deze zerken uit Wissekerke voor een goed overzicht rangschikken naar ouderdom. In de grafschriften heb ik voor de leesbaarheid de weglatingstekens vervangen door het hele woord.

De oudste zerk is van Cornelis Wisseszoon, een grote zerk met Gotisch randschrift in het Latijn, evangelistenhoeken in vierpassen en een

persoonsafbeelding in het middenveld. We zien de priester liggend, in vol ornaat gekleed, de handen gevouwen, en op zijn borst ligt een miskelk met hostie. Hij is afgebeeld zoals hij begraven is, want dat was de gewoonte destijds. Meestal werd men in een eenvoudige lijkwade begraven en soms ook is een lijkwade afgebeeld op de zerk, maar de welgestelden deden dit over het algemeen niet. In Brugge zijn er tal van priestergraven gevonden, en bij de stoffelijke resten lagen de tinnen miskelkjes nog op de borst (Van Belle, 2006). En deze priester was zeer welgesteld. Op het randschrift staat: 'Hic est sepultus dominus Cornelius filius Wyssonis quondam curator huius ecclesie obyt anno XV^c XIII. XXI mensis augusti/mey. Requiescat in pace'.

Zerk van Cornelissen Wisseszoon overleden XV^c XII XXI, foto Sarina Hendrikse.

Mijn vertaling: *'Hier ligt begraven heer Cornelis Wisseszoon, eertijds cureit van deze kerk, overleden in het jaar 1513, op de 21-ste van de maand augustus/mei. Hij ruste in vrede'*. Maar kennelijk had de steenhouwer een fout gemaakt met de datum van overlijden, want in hetzelfde handschrift is boven 'augusti' gegrift 'mey'. Dit is dus duidelijk een verbetering. Deze heer overleed dus op 21 mei 1513. Hij was cureit, dat in de Middeleeuwen zoets betekende als zielszorger, pastoor. Maar het Latijnse woord voor pastoor was "pastor". Wat het verschil is, is me nog steeds niet duidelijk. Misschien maakte het ook niet uit. Deze grafzerk lijkt heel veel op een grafzerk in de kerk van 's-Heer Arendskerke, waar een priester Willem Wysse op afgebeeld staat, die sprekend op

hem lijkt. Deze priester was pastoor van Baarsdorp, waar hij ook oorspronkelijk begraven lag, maar omdat de kerk van Baarsdorp in 1880 afgebroken werd, verhuisden de nog gave zerken naar de kerk van 's-Heer Arendskerke, die tevens de moederkerk was. Willem Wysse overleed in 1521 en er wordt verondersteld dat hij een broer is geweest van Cornelis Wysseszoon, die ook heel deftig zijn patroniem met een y schreef. Overigens

Detail grafzerk Cornelis Wisseszoon met correctie van de overlijdensmaand: boven 'augusti' is 'mey' gegrift, foto Sarina Hendrikse.

is het grafschrift van deze Willem Wysse gewoon in het Nederlands opgesteld en wordt hij wel pastoor genoemd. Voor de persoonsafbeeldingen op de zerken werden wel modellen gebruikt, tekeningen die de personen zo goed mogelijk moesten uitbeelden, maar men heeft hier wel gekozen voor een bijna dito afbeelding. Ook deze heer was zeer welgesteld en mogelijk waren beide heren afstammelingen van de heren van Schengen, de stichters van de kerkdorpen, die al genoemd worden in de twaalfde eeuw bij de bedijkingen van de polders op Zuid-Beveland (Gemeentearchief Goes) en zodoende in bezit kwamen van grote stukken land die ze verpachtten aan boeren en zodoende zeer rijk werden.

Grafzerk van Cornelis Kaenye met alleen een miskelk, foto Sarina Hendrikse.

De tweede priesterzerk is die van Cornelis Kaenye, een iets kleinere zerk met een gotisch randschrift en een afbeelding van enkel een miskelk met hostie in het middenveld en evangelistenhoeken in vierpassen. Graftschrift: 'Hier leyt begraven meester Cornelis Kaenye, pastoor van Wiskerke ende sterref int jaer MV^o ende XLIII den XXIII february. Bit voer de ziele'. Deze pastoor droeg de titel meester, en dat betekent dat hij een universitaire graad had behaald. In die tijd gingen veel Zuid-Bevelandse jongens theologie studeren in Leuven. Hij zal behalve pastoor ook wel leraar zijn geweest. Hij overleed dus op 24 februari 1544.

De derde priesterzerk wijkt geheel af van de andere twee; het randschrift ontbreekt en boven

Op de grafzerk van Johannes Backy is de Romeinse godin Fama afgebeeld, foto Sarina Hendrikse.

Grafzerk van Johannes Backy overleden 12 december 1552, foto Sarina Hendrikse.

in het middenveld staat een miskelk met hostie afgebeeld, maar daaronder een gevleugelde figuur, nee, geen engel, maar onmiskenbaar een afbeelding van de Romeinse godin Fama, de godin van het gerucht, van de goede en de slechte boodschappen en ze werd gewoonlijk vliegend met een bazuin afgebeeld. Ze was de godin die haar kinderen wilde wreken en was de bode der goden. Hier is ze op de zerk van een priester afgebeeld als wapendrager en boodschapper. Ze staat er als het ware werelds op met een opwaaiend gewaad, die haar welgevormde benen laat zien tot een fibula hoog op haar dijbeen. Waarom koos men als wapendrager deze heidense godin in plaats van de gebruikelijke engel? Nu was het in de tijd van de Renaissance niet ongewoon dat mythologische figuren op prenten en schilderijen werden afgebeeld, maar op een grafzerk is dit vrijwel uniek. Soms werd er voor een onnozele wildeman als wapendrager gekozen, maar dit is toch wel iets anders. Op het gedeelde wapen zien we boven een klimmende leeuw en daaronder een leeg veld. Daaronder in het middenveld de boodschap van Fama, een tweeregelig gedicht in het Latijn: 'Sarcophagi pondus parochi tegit Johannes Backy, qui extremum clauserat ille diem anno domini MDLII den XII decembris' Vreemd genoeg

staat er in de datum het woordje 'den' in het Nederlands. Een foutje van de steenhouwer wellicht. Dit gedicht is in het verleden onjuist vertaald. De meningen over de juiste vertaling zijn verdeeld; dit is mijn vertaling, onder voorbehoud: *'Het gewicht van deze priestersarcofaag dekt de beenderen van Johannes Back, die zijn laatste dag afsloot in het jaar des Heren 1552 op 12 december'*. Overigens heeft het woord *pondus* verschillende betekenissen in het Latijn, en ik hoop dat ik de goede heb gekozen, maar het is hier wel de persoonsvorm, en het vervoegde woord *parochus/parochi* heeft ook nog de betekenis van gastheer, maar dat was in de Romeinse tijd, en parochie wordt hier ook niet bedoeld. Dat schreef men als *parochia*. In het late Latijn betekent *parochus* hier wel degelijk priester. Johannes Back wordt in de lijst van Grijpink (1914), een uittreksel van rekeningen uit het bisdom Utrecht, al in 1535 genoemd als priester en vicaris in de kerk van 's-Heer Arendskerke. Er wordt verschillende malen melding gemaakt van zijn dood in 1552 en van zijn opvolgers. Hij was geen onbelangrijk man, ook al wordt hij nergens als pastoor genoemd.

De laatste zerk is van na de reformatie, met een grafscript in Latijnse kapitalen in het middeleveld en rijk versierd met wapens en florale motieven. Het is de zerk van de laatste ambachtsheer van Wissekerke van dit geslacht, Adriaen van Wissekerke, met zijn vrouw en hun jong gestorven zontje Samuel. Vreemd genoeg staat alleen de sterfdatum van het kind op de zerk, en vooraan een jaartal 1648. Het grafscript luidt: 'BEGRAEFENISSE VAN D'HEER ADRIAEN VAN WISKERCKE. IN SYN LEVEN AMBACHTSHEER DESER PROCHIE. ENDE DE VROME MAGDALENA VAN MARIEVOORDE SYNE WETTIGE HUYSVROUWE. ENDE SAMEWEL WISKERCKE HAERLIEDER SOONE STERF DEN 21 IANWARI 1653 OUT SYNDE DRIE MAENDEN'. Dat deze zerk vervaardigd werd toen het echtpaar nog leefde, was in die tijd niet ongewoon. Men leefde als het ware met de dood voor ogen. Het echtpaar had nog meer kinderen, minstens vijf, maar het verdriet om dit zontje moet groot zijn geweest. Hun andere kinderen sloten goede huwelijken in Goes, waar ze ook overleden en begraven zijn. Adriaen werd in 1661 voogd over de kinderen van zijn overleden dochter Johanna. Het grafscript doet denken dat deze mensen nog rooms--

Grafzerk met de wapens van Adriaen van Wiskercke en Magdalena van Marievoorde, foto Sarina Hendrikse.

katholiek waren, maar ze waren Nederduits gereformeerd. In de zeventiende eeuw werd met parochie nog gewoon kerkgemeenschap bedoeld, en met vroom bedoelde men nog gewoon gelovig. Dat veranderde later pas. Op de zerk staan de wapens van Wissekerke en van Marievoorde. Deze wapens zouden vroeger ook op een glas-inloodraam van de kerk hebben bestaan.

Ik zou zeggen maakt u eens als het mooi weer is een wandeling of fietstocht naar dit oude kerkhof, het is een mooi plekje met veel natuurschoon, en nu kunt u de mooie oude zerken nog bezichtigen, voordat er niets meer op te zien is, want ze verkeren in een abominabele staat. Tenzij er nog bijtijds ingegrepen wordt, hoe dan ook.

Bronnen:

- Gemeentearchief Goes: https://www.goes.nl/gemeentearchief/geschiedenis_41841/item/s-heer-hendrikskinderen_112173.html
- R. van Belle, *Vlakke grafmonumenten en memorietafelrelen met persoonsafbeeldingen in West-Vlaanderen*. Brugge, 2006.
- P.C. Bloys van Treslong Prins, *Genealogische en heraldische gedenkwaardigheden in en uit de kerken der provincie Zeeland*. Utrecht, 1919.
- P.M. Grijpink, *Register op de parochiën, altaren, vicariën en de bedieners zoals die voorkomen in de middeleeuwse rekeningen van den officiaal des aartsdiakens van den Utrechtschen Dom*, Deel 1. Amsterdam, 1914.

De betekenis van de keramist Chris Lanooy (1881–1948)

Christiaan Johannes Lanooy uit St. Annaland ziet kans, ondanks een beperkte basisopleiding, zijn tekentalent te ontwikkelen. Met hulp van schilders uit de Haagse School krijgt hij een aanstelling als plateelschilder en later ook als artistiek leider bij diverse plateelfabrieken. Zelfstudie, het aanleren van technische vaardigheden en experimenteerdrijf maken hem tot een belangrijk zelfstandig keramist en glaskunstenaar met internationale bekendheid. Het bijzondere glazuurspel wordt gewaardeerd als volwaardige kunst.

Geboren in St. Annaland, verhuist vader Cornelis Lanooy naar de stad Tholen om zich daar als smid te vestigen. Als socialist wordt zijn aanwezigheid op het christelijke eiland Tholen niet gewaardeerd en hij krijgt weinig klandizie. Een familielid bezorgt hem een baantje bij de Haagse Tramweg Maatschappij als hoefsmid voor de paarden. Zoon Chris (Johannes Christiaan, geboren in St. Annaland, 1881) bezoekt de Jan Ligthartschool in Den Haag. Hij is niet leergierig en maakt met moeite de school af. Wel ontwikkelt hij met veel doorzettingsvermogen zijn tekentalent. Door toedoen van een tante, die enkele schilders van de Haagse School kent, komt Chris Lanooy als leerling in dienst bij plateelbakkerij Rozenburg en vervolgens bij de plateelbakkerij Zuid-Holland in Gouda. Daar leert hij het pottenbakken van aardewerkdraaiers en gaat vervolgens voor zichzelf beginnen.

Van plateelschilder tot keramist

Chris Lanooy blijft wel verbonden aan de plateelbakkerij Zuid-Holland, maar wordt in 1906 ook artistiek directeur bij de pas opgerichte experimentele plateelfabriek Haga. Daar beschildert hij samen met Gerrit Offermans bijzonder plateel met onder meer draken, onderwater-landschappen, planten en insecten, gedekt met transparante lusterglazuuren wat een Japans effect geeft. In Purmerend leert hij zijn latere vrouw Belly Schuitemaker kennen. Zij vestigen zich in Gouda, waar Lanooy in 1908 aan de Wachtelstraat een eigen

Lanooy maakte deze vaasjes omstreeks 1900 toen hij verbonden was aan de plateelbakkerij Zuid-Holland.

keramisch bedrijf begint. Hier bouwt hij een compleet glazuurlaboratorium en een werkplaats met draaischijven en vier ovens. Een daarvan is geschikt om steengoed te bakken. De vorm van de keramiek, die hij veelal eenvoudig houdt, blijft ondergeschikt aan de decoratie. Alle mogelijke glazuurtechnieken zoals loopglazuur, craquelé, luster, métallique, kristalglazuur, flambé en celadon past hij toe. Later gaat hij bijzondere effecten realiseren door een aantal verschillende glazuren over elkaar aan te brengen.

Zijn keramiek wekt belangstelling bij de kunstpaus Henk Bremmer en mecenas Hendrik van Assendelft, die werk van hem kopen. Zij zorgen er voor dat hij in 1908 een eerste expositie krijgt in de kunstzaal Kleykamp in Den Haag. Twee jaar later mag hij een inzending verzorgen voor de Wereldtentoonstelling in Brussel en voor een expositie van Frederiks Brothers in New York. Lanooy wordt in een begeleidende tekst omschreven als een keramist, *'die zijns gelijke*

niet kent in de gehele wereld'. De liefhebbers van keramiek in de Verenigde Staten krijgen veel waardering voor zijn werk. Vergelijking van de beschrijvingen met de toegepaste glazuren op de verschillende voorwerpen brengt specialist prof. Nigel Wood uit Oxford tot de overtuiging dat de keramiek van Lanooy de meeste verwantschap vertoont met de Franse School uit Sèvres. Na de successen van beide exposities vraagt Henk Bremmer aan Jan Altorf en aan Chris Lanooy om een serie plasticen te maken. Met de voorbereiding ervan was Lanooy al begonnen door experimenten uit te voeren met het gieten van porselein en het toepassen van verschillende soorten glazuren op een porseleinen ondergrond. Altorf bezoekt voor deze opdracht Lanooy, die hij al kent uit de tijd dat beiden werkzaam waren in Purmerend. Als voorstudie maken zij enkele beeldjes van apen, die met de hand in roodbakende klei zijn gemodelleerd. De beeldjes van een olifant, kaketoer en ransuil worden uitgevoerd in (semi-)porselein, gedekt met Delfts-wit glazuur, waarvan Lanooy de receptuur in bezit heeft.

Vaas uit 1906 door Lanooy, die inmiddels artistiek directeur bij plateelfabriek Laga was.

Lanooy, geïnspireerd door het werk van Jan Altorf, vervaardigde dit beeld in 1932.

Nieuwe glazuurcombinaties

Vervolgens gaat Lanooy door met het ontwikkelen van nieuwe glazuurcombinaties, die verrassende resultaten opleveren. Zijn schalen, vazen en potten vernoemt hij naar indrukken uit de natuur zoals berenhuid, smeltende sneeuw, iris, rijp in een sloot, perzikhuidje en vele andere varianten. Daarin wordt hij eerst niet serieus genomen, maar in de loop van de tijd weet hij steeds meer critici te overtuigen van het feit dat hij bij het samenstellen van de glazuren doelbewust naar het onderwerp heeft toegewerkt. Deze aspecten geven kleurindrukken, die overeenkomen met de waarneming, zonder picturale benadering. Daarmee is hij de eerste in Nederland die deze glazuurtechnieken toepast. Later zullen Bert Nienhuis, Hein Andréé en Lanooy's leerlingen Paul Hobbel, Jan van Ham en Frans Slot hem daarin volgen. Zijn naam is gemaakt wanneer hij in 1914 een expositie krijgt in het Stedelijk Museum van Amsterdam. Daar wordt een selectie getoond van werk uit de verschillende periodes van twaalf jaar werken aan het ontwikkelen van glazuren.

De Eerste Wereldoorlog

Vanaf het begin van de Eerste Wereldoorlog gaat het financieel bergafwaarts met zijn kunstaaierwerkfabriek aan de Wachtelstraat in Gouda. De export valt stil nadat een schip met een zending keramiek, onderweg naar Amerika is getorpedeerd. Lanooy moet medewerkers ontslaan en hij

zou zeker failliet gegaan zijn als Henk Bremmer hem niet opnieuw had geholpen.

Zijn vrouw Belly en oudste dochter Lotty worden in die periode zwaar ziek en de huisarts raadt hem aan een gezonder (minder vochtig) oord op te zoeken. Lanooy vindt een geschikte plek in Epe aan de Heerderstraatweg, waar hij een huis koopt met een groot perceel waarop een timmerfabriek en enkele schuren staan. De oorlog is inmiddels afgelopen en om de verhuizing en verbouwing te kunnen bekostigen gaat Lanooy opnieuw Amerikaanse verzamelaars, en met succes, benaderen. Met hulp van zijn zuster opent hij in Papestraat 24 in Den Haag een winkel met toonzaal en ook in een aantal andere steden komen er dankzij het netwerk van Bremmer verkooppunten. Voor zijn keramiek worden hoge prijzen betaald, de voorwerpen zijn niet bedoeld als gebruiksgoed, maar voor de sier op tafel en aan de muur. De gemiddelde prijs voor een schotel of vaas ligt een factor tien hoger dan wat collega keramisten kunnen vragen.

Glazuur op glas

Inmiddels heeft Lanooy een aanbod van directeur Cochius van de Leerdamse Glasfabriek aangenomen om daar vanaf 1919 als ontwerper aan de slag te gaan. Lanooy zou met zijn picturale instelling een tegenwicht vormen tegen de constructivistische stroming die in Leerdam heerst. Hij begint met het beschilderen van verschillende soorten glaswerk. In tegenstelling tot de andere

Glazuur op glas, 1927. Glasfabriek Leerdam.

ontwerpers gaat Lanooy vervolgens bij de glasblazers in de leer om die technieken onder de knie te krijgen. Samen met meester-glasblazer Gerrit Vroegh maakt hij een serie sierglazen. Deze heeft zo veel succes dat al spoedig opname in de catalogus van de glasfabriek volgt onder de naam 'Unica'. Deze serie zal later worden voortgezet door Andries Dirk Copier.

Vestiging als keramist in Epe

In april 1922 is het complex in Epe gereed voor gebruik en de eerste bloempot draagt hij op aan Jhr. Herman de Ranitz, die in de buurt een buitenplaats bezit en veel werk van hem heeft gekocht. De eerste jaren concentreert Lanooy zich op de productie van gres aardewerk met de verschillende natuurindrukken en bijzondere glazuurcombinaties. Zijn zoon Cees komt in het bedrijf en leert steengoed op hoogvuur te maken. Hij ontwikkelt een aparte stijl met open vormen en een eigen vignet (vuistmerk). Na enkele jaren ziet hij toch geen toekomst in de keramiek en hij gaat daarom lessen volgen op de Leidse Instrumentmakersschool. Lanooy heeft ook schapen en om die te verzorgen neemt Lanooy Frans Slot in dienst, die een bijzonder talent blijkt te bezitten voor het draaien van aardewerk en zijn leermeester daarin zelfs overtreft. Na enige tijd kan hij ook glazuren, maar het is hem echter niet toegestaan zijn werk te signeren.

Het belangstellende publiek vraagt steeds naar figuratief gedecoreerd aardewerk. Daarom besluit Chris Lanooy in 1925 zijn jubileum als pottenbakker te vieren met de productie van duizend paddenstoelenborden. Daarin zijn de verschillende soorten paddenstoelen naturalistisch weergegeven. Hij maakt enkele series en ook een aantal borden, waarin het thema op meer of minder abstracte en soms kubistische wijze is weergegeven.

De Chinese keramiek heeft inmiddels geen geheimen meer voor hem, wat blijkt uit de vele restauraties die hij verricht voor Nanne Ottema, de oprichter van het keramiekmuseum Prinsessehof in Leeuwarden. Daarbij ziet hij zelfs kans niet alleen onderdelen, maar ook complete Chinese beelden te produceren. Door al deze activiteiten kan Lanooy financieel goed rondkomen en is hij zelfs in staat een auto aan te schaffen, waarmee hij zijn klantenkring bezoekt.

In 1925 vierde Lanooy zijn 25 jarig jubileum met het vervaardigen van 10.000 paddenstoelenborden.

Paddenstoelenbord, 1925.

Zijn bekendheid wordt nog versterkt door deelname aan de internationale expositie van keramische kunst in het Metropolitan Museum of Art in New York en andere Amerikaanse steden. In Nederland wordt dit gevolgd door reeksen exposities in de toonzaal van Kleykamp in Den Haag, de Lakenhal in Leiden en in een reeks andere plaatsen. Opvallend is dat Lanooy stopt met de natuurimpressies en geen titels meer aan zijn keramiek meegeeft. Vanaf nu moet de glazuur voor zichzelf spreken.

Een nieuw werkterrein is het produceren van beeldjes in eigen ontwerp. Een eerste voorbeeld daarvan is een bal werpende vrouwenfiguur voor

de Olympische Spelen in 1928. Daarvan zijn echter alleen twee afbeeldingen in krantenartikelen bekend. Geïnspireerd door het werk van Jan Altorf maakt hij een liggende en staande bizon en een reeks andere plasticen. Zijn bekendheid is inmiddels dusdanig dat bij elke nieuwe activiteit de pers langs komt, zoals voor zijn vogelserie die hij maakt ten behoeve van het crisisfonds. Met een Duitse bierkruik draagt hij ook bij aan de financiering van een ambulance voor het Rode Kruis in Ethiopië. Zijn inzending voor de Triënnale van Milaan in 1933 levert een prijs en de nodige belangstelling op.

Toch krijgt ook Lanooy last van de economische crisis, maar gelukkig heeft hij een grote kring van vermogende liefhebbers, die hem blijven steunen. In de loop van de tijd hebben niet alleen vrijwel alle musea in de grote steden, maar ook in de provincie exposities tentoonstellingen georganiseerd en is er daar keramiek van hem aangekocht. Schilders uit de kring van Henk Bremmer, zoals Adam Zandleven en Floris Verster verbeelden keramiek van Lanooy op bloemstillevens.

Veelzijdig kunstenaar

Als plateelschilder heeft Lanooy regelmatig tekeningen en schilderijen gemaakt, maar van werk voor 1910 is weinig bewaard gebleven. De eerste gedateerde tekening die wij kennen is van een boerderijtje uit 1909. Wel is er een aantal krijttekeningen van draken en vissen, als ontwerpen van keramiek voor Haga en zijn er enkele zelfstandige art-nouveau en art-deco tekeningen uit die periode bewaard gebleven. Na 1910 heeft Lanooy een aantal geheel of gedeeltelijk abstracte schilderijen gemaakt, waarvan de decoraties voortkomen uit landschapsimpressies, vergelijkbaar met het werk dat Piet Mondriaan omstreeks die tijd heeft gemaakt. De invloed van Mondriaan is nog duidelijker in een serie paddenstoelen en landschappen, die Lanooy vanaf 1914 heeft verbeeld. Zijn grootste liefde gaat echter uit naar bosgezichten in de omgeving van Epe, waar hij zich vanaf 1919 op toelegt als hij zijn werkplaatsen en ovens nog niet heeft afgebouwd. Lanooy hanteert bij deze bosgezichten zeer uiteenlopende stijlen, wat het moeilijk maakt zijn werk te karakteriseren. Een deel is verwant aan de Antwerpse School en hij bezit dan ook schilderijen van Hendrik Jan Wolter en Adam Zandleven.

In Epe ontwerpt en bouwt Lanooy ook huizen, te beginnen bij de 'Eekhoorn' voor zijn schoonmoeder en vervolgens ook zomerhuizen voor diverse families uit de Randstad, die tevens goede afnemers worden van zijn keramiek.

Ook het grafische vak beheerst Lanooy, wat blijkt uit illustraties voor zijn exposities, exlibrissen en behang. Dat laatste wordt deels uitgevoerd door Raath&Doodeheffer en Goudsmit Hof. Dochter Lotty gaat op cursus brandschilderen bij Willem Bogtman in Haarlem en vader Chris bouwt voor haar een atelier met een glasmoffeloven. Samen maken zij onder meer een raam in het interieur van de werkplaats met een afbeelding van Frans Slot. Tenslotte houden zij zich ook nog bezig met het ontwerpen van damast voor de firma E.J.F. van Dissel in Eindhoven. Tussen de bedrijven door produceren zij gordijnstoffen met diverse decoraties. Deze kennen wij alleen van advertenties en foto's; er is niets bewaard gebleven.

Leerlingen en navolgers

Veel keramisten hebben direct of indirect in de traditie van Lanooy gewerkt. Dat zijn in de eerste plaats de leerlingen uit Gouda zoals Paul Hobbel en Jan van Ham en ook Frans Slot en diens leerlingen, met name Hans van Riessen, Laurens Golderdijk en Tessa Braat uit Zierikzee. Tessa Braat

Tessa Braat, leerling van Lanooy, in haar atelier in Zierikzee.

begon daarmee toen haar man Ad Braat werk van Lanooy meenam. Leerling van Paul Hobbel is Nine Six, die Lanooy aanbidt, maar de deftige burgemeestersfamilie uit Amsterdam staat een relatie met hem de in de weg. Hein Andrée, die veel verfijnde keramiek in navolging van Lanooy heeft gemaakt, onderricht Henny Radijs in Rotterdam. Zij gaat zich in de jaren vijftig van de vorige eeuw op mozaïeken toeleggen samen met Louis van Roode, die de technieken, inclusief assistent Jan Verhey, van haar overneemt.

Oorlog en bevrijding

De Tweede Wereldoorlog werpt zijn schaduw vooruit en de donkere kleuren overheersen in de glazuren die Lanooy gebruikt. De gezondheid van zijn vrouw Belly gaat snel achteruit en zij overlijdt in 1941. Lanooy werkt door tot eind 1942 als hij wegens gebrek aan grondstoffen de ovens moet stilleggen. Korte tijd daarvoor heeft hij nog een opdracht gekregen om in opdracht van Anton Mussert voor het werkkamp Vossbosch in Wierden een plaquette van Maarten Harpertzoon Tromp te maken. Dit is merkwaardig, omdat hij niet lang tevoren heeft geweigerd om lid van de Kultuurkamer te worden. Als de Duitsers in december 1944 op zijn terrein wapens vinden, wordt hij opgepakt. Vlak voor zijn executie raakt hij in coma en wordt overgebracht naar kamp Amersfoort, waar hij de oorlog overleeft.

Na de bevrijding exposeert Lanooy op de Eriksmesse in Stockholm met een aantal experimentele naaldloopglazuren. Hij krijgt een uitnodiging om als artistiek leider in dienst te komen van de bekende keramische fabriek in Gustavsberg, maar zijn gezondheid laat dit niet toe. Twee jaar later, in 1948, overlijdt hij en hij wordt naast zijn vrouw begraven.

Naschrift: Tot 1 november is in Museum De Meestooft, Bierensstraat 6, 4697GE St. Annaland de tentoonstelling 'Gloeiende glazuren, Chris Lanooy, leerlingen en navolgers'. Ter gelegenheid van deze expositie is het boekje 'Gloeiende Glazuren' uitgegeven, met meer informatie over Chris Lanooy.

Selectie uit geraadpleegde literatuur

- H. A. Balk. De kunstpaus, H. P. Bremmer 1871-1956. Thoth, Bussum 2006.
- A. Brunt. C.J. Lanooy, *Kunst en kunstleven, Geïllustreerde periodiek voor het algemeen kunstwezen*, 1911, 228-232.
- Y. Coffeng. Glas van de keramist Chris J. Lanooy. *Glas en keramiek* 9, 18-20, 1996.
- E. Ebbinge. C.J. Lanooy, kunstpottenbakker, Prinsessehof Leeuwarden, 1977.
- H.E. van Gelder. Pottenbakkerskunst in *Toegepaste Kunsten in Nederland*, Rotterdam, 1927.
- J. Greshoff. Chris Lanooy, *Elsevier's Geïllustreerd Maandschrift*, 20, 76-85, 1910.
- W. Heijbroek en K. Gaillard. Tussen twee vuren, Chris Lanooy, 1881-1948, Waanders, Zwolle, 2002.
- G. Mak. De levens van Jan Six, een familiegeschiedenis. Atlas Contact, Amsterdam, 2017.
- C. Smits. Zich opofferen aan het Godenvak: de invloed van Oostaziatische glazuren op de Nederlandse keramiek, 1890-1940. *Mededelingenblad Nederlandse Vereniging van Vrienden van de Ceramiek*.
- M. Singelenberg-van der Meer. Nederlandse keramiek- en glasmerken 1880-1940, Lochem 2001.
- M. Spruit-Ledeboer. Chris (C.J.) Lanooy. In *Nederlandse Keramiek 1900-1975*, Assen/Amsterdam, 1977.
- N. Wood. Assessment of Chris Lanooy's early ceramics. Rapport over keramiek en receptuur van Lanooy, Oxford 2007.

De auteurs in dit nummer

A.J.L. Feldbrugge BA (1953) was docent ruimtelijke beeldende vorming aan de Hogeschool Zeeland. Zij studeerde in 2015 af aan de Universiteit van Gent (archeologie). Zij is conservator archeologie van het Zeeuws Genootschap en bestudeert de collecties archeologie in het Zeeuws Museum en bij de SCEZ.

J.-M.A.T.F. (Jeroen-Martijn) H. van Haart (1981) is ruim vijftien jaar werkzaam als onderzoeker en publicist in de historische en forensische genealogie en prosopografie; met als belangrijkste specialisatie de Zeeuwse en koloniale elite(s) van het ancien régime. De resultaten van dit (voortdurende) onderzoek bevinden zich in de onderzoeksdatabase Zeeuwse Elite, waarin ruim 100.000 individuele personen onderling zijn verbonden door allerhande verwantschappen, bezit, ambten en vermogen: <https://zeeuwseelite.wordpress.com>

Drs. W. Heijbroek (1940) is bioloog en werkte in de voedingsmiddelenindustrie en voor de voedselveiligheid. Hij was van 1982 tot 2009 bestuurslid van het museum 'De Meestooft' in

St. Annaland. Nu is hij voorzitter van de Commissie Zeeland van Heemschut en lid van de Landelijke Werkgroep Monumentale Kunst van die vereniging. Hij schreef diverse artikelen en boeken, ook over Lanooy ('Tussen twee vuren, 2002).

S.J. Hendrikse (1954) is pas op latere leeftijd o.a. Latijn gaan studeren en is onder meer gespecialiseerd in Middeleeuwse grafzerken en memorietaferelen. Zij heeft daar ook over gepubliceerd, o.a. over de grafzerken in Westkapelle, Zoutelande, Vlissingen, Arnemuiden en diverse plaatsen in Zeeuws-Vlaanderen. Als epigrafe is zij vrijwilligster bij het MeMO Project (Medieval Memoria Online Project) van de Universiteit van Utrecht: <https://memo.hum.uu.nl>

Drs. C.E. Heyning (1950) studeerde kunstgeschiedenis in Leiden en is vanaf 1998 conservator kunst, kunstnijverheid en historische voorwerpen van het Zeeuws Genootschap en publiceerde veel over de geschiedenis van Zeeland, ook in dit blad.

't Is vol van schatten hier

Uit de verzamelingen van het Genootschap

Aagje Feldbrugge

De cirkel is rond

Naast de vele voorwerpen die soms na eeuwen verbazingwekkend ongeschonden uit de bodem tevoorschijn zijn gekomen, bevat de archeologische verzameling van het Genootschap ook een onnoemelijke hoeveelheid fragmenten van uiteenlopend materiaal, zoals aardewerk, bot, leer, glas, steen en metaal. Deze hebben amper museale waarde, maar getuigen evengoed van menselijke aanwezigheid op bepaalde plaatsen in diverse perioden van onze geschiedenis en zijn dus belangrijk voor historisch en prehistorisch onderzoek.

Een vrij onooglijke stukje brons, ca. 2,5 x 2 cm. groot, intrigeerde me: het lijkt nergens op. Niet op stukje van een fibula, riembeslag, boekscharnier, o.i.d. Het had een onregelmatige vorm, met een vreemd gevormd gat in het midden en was versierd met z.g. ringoogjes: ingestanste cirkeltjes met een puntje in het midden, in de middeleeuwen een vrij bekende versiering op voorwerpen van aardewerk, metaal en been. Dit was dus niet zomaar een nutteloos restje, maar een afgebroken stukje van een object. Het was gevonden op het strand tussen Domburg en Oostkapelle, op de plaats van het vroegmiddeleeuwse Walichrum en ging in de bestaande registratie door voor een 'hangertje'.

Bij een grote collectie, zoals die van het Genootschap, is het niet te vermijden dat er af en toe een object onvindbaar is. Zo zou er een 'sierschijf' moeten zijn, maar geen enkel aanwezig object voldeed aan die beschrijving. Er bestond geen tekening of foto van, dus was het onbekend hoe deze er uit zou moeten zien, hoe groot hij

Fragment van brons, 2,5 x 2 cm gevonden op het strand tussen Domburg en Oostkapelle. Zeeuws Museum (ZM), Zeeuws Genootschap (ZG), G 3253.

was, van welk materiaal hij was gemaakt.

Het eerste enigma werd opgelost toen ik in het najaar van 2017 de boeiende tentoonstelling 'Crossroads' in het Allard Piersonmuseum in Amsterdam bezocht. Hier werd met prachtige voorwerpen aangetoond dat de West-Europese middeleeuwen waarschijnlijk niet zo donker zijn geweest als lang beweerd is. In een van de vitrines lag een fijn uitgewerkt cirkelvormig voorwerp, gemaakt van brons, ter grootte van een bierviltje. Het oogde als een rad met een aantal hoekig gevormde spaken. De restruimtes tussen

die spaken deden me enigszins denken aan het bronzen fragmentje uit de Genootschapscollectie. Thuisgekomen bleek het te kunnen kloppen: een van de zijden van het fragmentje zou de zelfkant van een cirkeltje kunnen zijn, de totale omtrek van het fragmentje paste precies zes keer rond dit geprojecteerde cirkeltje.

Volgens het bijschrift in het Allard Piersonsmuseum stamde deze sierring uit de Merovingische tijd. Het was het een deel van een z.g. chateleine, een samenstelsel van kettinkjes dat aan de gordelriem of -ketting van een vrouw hing en waaraan allerlei nuttig gerei bevestigd kon worden, zoals sleutels, een schaartje, mes, priem, oorlepel, etc. Een dergelijke sierring functioneerde daarbij als een verdeler, een soort 'sleutel-hanger' (bijschrift Allard Piersonsmuseum). De geëxposeerde hanger was een bruikleen van het Koninklijke Musea voor Kunst en Geschiedenis in Brussel.

Enige weken later bezocht ik het Römisch-Germanisches Museum in Keulen. Op de afdeling Middeleeuwen lagen zowaar drie van dit soort ronde, uitgewerkte hangers, alle verschillend uitgezaagd of gegoten. Hier werden ze 'Zierscheiben' genoemd, de functie werd niet vermeld.

Sierring. Koninklijk Musea voor Kunst en Geschiedenis, Brussel - Musées royaux d'Art et d'Histoire, Bruxelles (KMG-MRAH). B 138 -1.

Figuren in Merovingische kleding, de middelste met een chateleine (KMG-MRAH).

De Duitse onderzoeker Torsten Capelle bestudeerde begin jaren '70 de metaalcollectie van het Domburgse strand en beschreef het Zeeuwse fragmentje in de catalogus óók als een 'dünnen merovingischen, durchbrochen gearbeiteten Zierscheibe'. Maar een schijf was het stukje bepaald niet, dus werd het in het Nederlands abusievelijk een 'hangertje' genoemd. Als gevolg daarvan raakte de 'sierschijf' in de collectie buiten beeld. Maar met het ontdekken van de herkomst van vorm en functie van het bronzen fragmentje is ook de onvindbare sierschijf weer terecht.

De wetenschap staat echter niet stil. F. Naumann-Steckner van het Römisch-Germanisches Museum antwoordde op de vraag wat voor hen het laatste inzicht was, dat het bijschrift bij hen

Reconstructie van de ring met het gevonden stukje brons. Foto A. Feldbrugge, 2017.

op zaal uit 1974 stamde, het jaar van de opening van de nieuwbouw aan de Domplatz. Waar de sierringen voor dienden, was volgens haar nog steeds niet helemaal zeker. Op dit moment is onder archeologen een discussie gaande of het misschien een dekseltje van een buideltje kan zijn geweest, in plaats van een 'sleutelhanger' zoals in Amsterdam vermeld werd. De discussie krijgt opnieuw een vervolg.

Chatelaines in de vorm van sierkettinkjes waar gebruiksvoorwerpen aan hangen zijn in Zeeland overigens in verschillende verschijningsvormen tot ver in de 19^e eeuw in zwang gebleven. De Zeeuwse juwelier Piet Minderhoud beschrijft in zijn boek: *Van de goudsmid. De historie en de ontwikkeling van Zeeuwse en andere streeksieraden* de z.g. puntscheden, waarin eetgerei bewaard werd. Deze werden door vrouwen 'naast een naaldenkoker, schaartje en een beugeltas aan een kettinkje aan de gordel gehangen'. In het overzichtswerk *De Zeeuwse streekdrachten 1800-2000* is een schilderij van de Oostkapelse kunstschilder J.C. Frederiks te zien, het enige dat van hem

bekend is. Het stelt twee boerenmeisjes voor, waarvan een zichtbaar een chatelaine draagt. Deze Frederiks (1827-1890) tekende in 1866 een gedetailleerde plattegrond van de vroegmiddeeuwse nederzetting Walichrum op het strand van Oostkapelle, de plaats waar het bronzen fragmentje gevonden is.

Literatuur

- Dekker J.C. (red.), 2005. *De Zeeuwse streekdrachten 1800-2000*. Waanders, Zwolle.
- Minderhoud P. 2017. *Van de goudsmid. De historie en de ontwikkeling van Zeeuwse en andere streeksieraden*. Minderhoud, Arnhem.
- Torsten Capelle, 1976. *Nederlandse oudheden*. Die frühgeschichtlichen Metallfunde von Domburg auf Walcheren. ROB, 's-Gravenhage.

Verklaring afkorting: KMKG-MRAH: Koninklijke Musea voor Kunst en Geschiedenis, Brussel/Musées royaux d'Art et d'Histoire, Bruxelles.

Een portret van Aernout van Citters

Aernout van Citters (1633-1696) studeerde in Leiden en maakte al jong carrière als jurist. Hij trouwde op 17 sept. 1659 met Christina de Brauw en ten tweeden male op 24 oktober 1663 met Josina Parduyn bij wie hij zestien kinderen verwekte. In 1667 werd Van Citters raadsheer in het Hof van Vlaanderen, in 1674 raadsheer in het Hof van Holland en Zeeland en in 1680 lid van de Hoge Raad. De laatste functie oefende hij echter maar korte tijd uit, omdat de Staten-Generaal hem tot ambassadeur in Londen benoemden. Vooral in 1688 toen stadhouder Willem III plannen maakte voor de overtocht naar Engeland om zijn schoonvader van de troon te stoten, vroeg dit om de nodige diplomatieke behendigheid. Ambassadeur Van Citters, die de taak had om uit te vorsen welke verbintenissen er tussen de Engelse koning Jacobus II en de Franse koning Lodewijk XIV bestonden, zag zijn positie voortdurend lastiger worden door de in de ogen van de Engelsen onverklaarbare toename van de bewapening van de Nederlandse vloot. Toen op 12 november 1688 de ware bedoeling hiervan aan het licht kwam, 'geraakte de Koning Jacobus ten hoogste op hem verstoord' en begon gepeupel zich rond zijn ambtswoning te verzamelen. De ambassadeur liet zich echter niet kennen en liet zijn huis 's-nachts door meer dan vijftig potige kerels bewaken.

Het liep gelukkig allemaal goed af en na de kroning van Willem III tot koning van Engeland zal Van Citters opgelucht adem hebben gehaald. De hele affaire was hem echter niet in de koude kleren gaan zitten en Van Citters besloot in 1691 ontslag te vragen. Terwijl hij op een antwoord op dit verzoek wachtte, liet hij zijn portret schilderen door Godfried Kneller (1646-1723), een van oorsprong Duitse schilder die in 1680 door Charles II tot hofschilder was benoemd en ook aan het hof van stadhouder/koning Willem III populair bleef. Tientallen leden van de Engelse adel werden in deze jaren door Kneller, die leerde schilderen in de ateliers van Rembrandt en Ferdinand Bol, geportretteerd. Een voor de hand liggende keuze dus voor een vooraanstaande Nederlander in Londen.

Nadat Van Citters in 1694 ontslag in Londen

Portret van Aernout van Citters (1633-1696) door Godfried Kneller, 1692. Olieverf op paneel, h. 148 cm, br. 122 cm. Geschenk jhr. mr. W.E. van Citters, 1948. Collectie Zeeuws Genootschap, Zeeuws Museum, foto Ivo Wennekkes. G 1543.

was verleend, werd hij tot buitengewoon ambassadeur in Spanje benoemd. In mei 1696 vertrok hij naar Madrid, maar nog voor hij zich officieel aan het hof had kunnen presenteren, overleed hij op 12 oktober van dat jaar. Het droeve bericht dat vier van zijn kinderen – twee zonen Jan (12) en Adriaan (17) en twee dochters Emerentia (25) en Anna (30) – op 10 juli tijdens hun reis van Londen naar Zeeland ter hoogte van Brouwershaven verdronken waren, zal hem nog bereikt hebben. Zelf zal hij vanuit Madrid weinig hebben kunnen doen, maar in Nederland deed de familie verwoede pogingen hun stoffelijke overschotten te bergen. Via een advertentie in de Amsterdamsche Courant van 20 juli 1696 werd een ieder opgeroepen naar hen uit te zien. Voor ieder lichaam dat gevonden werd, werd een beloning van 100 zilveren dukatons uitgelooft. De bijgeleverde beschrijvingen waren zeer uitvoerig. Zo was zoon Adriaan 'magerachtig, redelijk lang naer zijn ouderdom,

lang van aengesigt, groot van neus, een weynich lang van kin, de mond wat voor uyt puyende, donker blond van hair' en had het jongste jongetje knieën die 'een weynig binnenwaerd gedraeid' waren. Het oudste meisje was 'een juffrouw van 27 of 28 jaren, middelmatig van talie, redelijk vet, fijn en rond van aengesigt, swaer blond haer'. Emerentia werd beschreven als redelijk lang, 'grof van gebeente, bruyn van vel, het aengesicht vol kleine pokdalen' en droeg linnengoed gemerkt met een E en een kroontje.

Op haar portret in de Genootschapscollectie ziet Emerentia er aanzienlijk beter uit dan deze beschrijving doet vermoeden (G1550). Ook van een donkere huidskleur is niets te zien. Als zij werkelijk 'bruyn van vel' was, roept dat natuurlijk de nodige vragen op. Was zij wellicht het resultaat van een slippertje van Van Citters, dat toch in zijn gezin was opgenomen?

Het moeten voor de familie zware maanden geweest zijn. Des te meer omdat het transport van het stoffelijk overschot vanuit Madrid niet soepel verliep. Pas vijf maanden na het overlijden kon de kist op 13 maart 1697 aan boord van een Nederlands schip gebracht worden en tijdens de reis sloeg het noodlot toe. Het eskader waartoe het schip behoorde, werd door Franse kapers aangevallen, veroverd en opgebracht in Port St. Louis. Ondanks interventie van Lodewijk XIV die het lijk van ambassadeur van Citters snel vrij gaf, kwam de kist pas begin januari 1698 over land in Rotterdam aan. En daarmee was men er niet. Wederom moest de kist aan boord van een schip geplaatst worden, deze keer op een jacht van de Admiraliteit op de Maze. Door de opkomende vorst en ijsvorming kon het admiraliteitsjacht echter niet verder dan Dordrecht varen en moest men op het inzetten van de dooi wachten alvorens de reis naar Middelburg kon worden voortgezet. Pas anderhalf jaar na zijn dood werd Van Citters gebalsemd lijk op 17 januari 1698 in de Middelburgse Oude Kerk (aan het Hofplein) ten grave gedragen.

Twee kamers in zijn voormalige woning waren voor die gelegenheid geheel met zwart behangen. In de eerste stond de kist op een verhoging, in de

Portret van Emerentia van Citters, kopie door Willem Stad, 1917, naar een portret door Simon Dubois, 1693, aanwezig in het Rijksmuseum, SK-A-2064. Olieverf op paneel, h.57cm, br. 50,5 cm.

tweede kamer – waar de genodigden samenkwamen – hing een groot rouwbord voor de schoorsteen. De stoet die hem die avond naar zijn laatste rustplaats begeleidde, was indrukwekkend. Voor de lijkkoets, waarvan de slippers van het doodskleed door vier jongelingen werden vastgehouden, liepen zeven bidders, een knecht met het rouwwapen en zestien boden van de Staten van Zeeland en de stad Middelburg. Achter de koets reden maar liefst twintig volgkoetsen. De stoet werd door tientallen flambouwen bijgelicht.

Van Aernout van Citters bezit het Zeeuws Genootschap meerdere portretten in de vorm van schilderijen, pastels en prenten. Dit portret van Kneller uit 1692 geeft echter het meest indringende beeld van deze bijzondere man. De afgebeelde portretten zijn onderdeel van een collectie van 48 schilderijen, 5 pastels en 8 miniatures, geschonken in 1948 door Mr. W.E. van Citters

Bronnen:

- F. Nagtglas, Levensberichten van Zeeuwen, I, Middelburg 1890, 119 e.v.
- Utrechts Archief, Familiearchief Des Tombe, inv.nr. 841

Aanwinsten ruilverkeer publicaties: juni

In ons tijdschrift *Zeeland*, jaargang 26.3, is aandacht geschonken aan een mooie uitgave van de Koninklijke Hollandsche Maatschappij der Wetenschappen in Haarlem: *Keetje Hodshon (1768 1829). Een rijke dame in revolutietijd* (auteurs E. Kloek en M. Hell). Deze Keetje heeft haar huis, het prachtige stadspaleis aan het Spaarne in Haarlem, nagelaten aan de leden van de Maatschappij, die sindsdien Keetje een beetje als familielid beschouwen. De auteurs hebben getracht te ontdekken wat deze jonge vrouw op 22-jarige leeftijd bezielde om voor zichzelf dit statige stadspaleis met meer dan veertig vertrekken te laten bouwen. Het boek – door het KZGW als ruilpartner ontvangen – is een prachtige beschrijving geworden van Haarlem in de tijd van de Patriotten, maar de bronnen lieten toch weinig los over Keetje zelf. Waar feiten echter staken, kan fictie soms de gaten vullen. Met de prijsvraag “Vul de hiaten in het leven van Keetje” riep de Hollandsche Maatschappij lezers van het Haarlems Dagblad en andere geïnteresseerden op een scene te beschrijven uit het onbekende leven van Keetje Hodshon. Drie bekroonde essays, respectievelijk van M. van Egdom, A. Korevaar en S. van Walsum zijn gebundeld in een boekje: *Prijsvraag 2017. “vul de hiaten in het leven van Keetje”*.

De Dienst Stadsbeheer afdeling Archeologie en Natuur- en Milieueducatie van de gemeente Den Haag stuurde een aantal publicaties, waaronder uit 2015 *Het grafelijk en stadhouderlijk hof Den Haag. Een overzicht van opgravingen en waarnemingen van 1170 tot en met 2013* (auteur M.M.A. van Veen met een bijdrage van E. Esser). Behalve de gebouwen op het Binnenhof is ook de ondergrond rond en onder de gebouwen van belang. Sinds 2009 worden oude opgravingsprojecten en archeologische waarnemingen gepubliceerd. Dit rapport geeft eerst een algemene inleiding, gevolgd door een overzicht van de geologie en de geschiedenis van het onderzoek. Daarna komen verschillende vraagstellingen aan bod. De sporen uit waarnemingen en opgravingen worden

behandeld evenals de dateringen van het muurwerk, een deel van de archeologische vondsten en de dierlijke resten die in het hof gevonden zijn.

Archeologie in Nederland (2018,1) begint met het artikel van R. Schats: ‘Skeletten onder de loep. De osteoarcheologische verschillen tussen stad en land in de middeleeuwen’. Over de middeleeuwen wordt vaak beweerd dat het leven in de stad bijzonder ongezond was. Hier worden skeletten vergeleken van bewoners van drie vindplaatsen: van een klein Noord-Hollands boerendorp Blokhuizen (1000-1200), van een begraafplaats bij het Minderbroedersklooster bij Alkmaar (1448-1572) en van het voormalige Zeeuwse dorp Klaaskinderkerke (1286-1573). Het clichébeeld van de ongezondere leefomstandigheden in een stedelijke omgeving moet op basis van dit onderzoek worden genuanceerd. In de stad blijken wel meer longaanandoeningen voor te komen maar ook op het platteland zijn veel gezondheidsrisico's aanwezig. Het grootste verschil is te vinden in de vergelijking van de eetpatronen. Stadsbewoners aten duidelijk andere dingen dan plattelanders, maar er zijn bij beide groepen geen aanwijzingen gevonden voor tekorten aan vitaminen of andere voedingsstoffen.

J. Verspray schreef ‘Dorpsvorming in Nederland’. Voor de bestudering van het dorpsvormingsproces werd onderzocht hoe en wanneer agrarische nederzettingen zich ontwikkelden, de opeenvolgende bewoningsfasen van de dorpen en het verschijnen van voorzieningen als een kerk, school, herberg of markt.

In ‘Kleipijpen en porseleinen pijpen uit het kamp bij Oirschot’ (J. Bazelmans e.a.) wordt verteld over de honderden pijpenkoppen die tussen 1832 en 1834 door militairen zijn achtergelaten. We lezen over de kleipijpennijverheid rond 1830, de verschillen in soorten pijpen, de pennetjes om pijpen schoon te maken, reutelaars genoemd, en over gevonden tabaksdozen.

Appeltjes van het Meetjesland, het jaarboek van het Historisch Genootschap van het Meetjesland 2017 begint met een artikel van P. van de Woestijne: 'Drie Brugse humanisten: Laurinus, Smetius en Golzius', in het Nederlands: Marc Lauweryn, Martijn De Smet en Hubert Goltz. Zij werden alle drie in het eerste kwart van de 16^e eeuw geboren. Smetius en Golzius zagen beiden dat er nogal wat verkeerd ging in de Roomse kerk en werden overtuigde gereformeerden. Smetius werd zonder vorm van proces aan een boom opgehangen. Golzius moest Brugge verlaten uit vrees voor moeilijkheden. Laurinus die braaf in het katholieke kamp was gebleven kwam in moeilijkheden toen Gent in 1577-1578 in handen van een calvinistische volksleider was gevallen. Hij werd verbannen uit Gent. Drie geleerde humanisten die het allen door de tijdsomstandigheden zwaar te verduren kregen.

Van dezelfde auteur is de biografie van Oktaaf Steghers, Eekloos journalist en schrijver van streekromans. Steghers werd geboren in 1889 in Eeklo. Als scholier begon hij al te publiceren en in 1904 behoorde hij tot een groep jonge katholieke schrijvers die de bekende *Vlaamsche Kunstbode* van de ondergang redde. Hij was een van de oprichters van de literaire tijdschriften *Nieuw leven* en *Ons Vlaamsche Volk*, die beide geen lang leven beschoren waren. Oktaaf Steghers koos resoluut de kant van het volk, was een volbloed democraat met sympathie voor het socialisme. Naast zijn journalistieke werk schreef hij novellen en romans. Hij nam steeds radicaler Vlaamse standpunten in, en hoopte in de Eerste Wereldoorlog met hulp van de bezetter de Vlaamse eisen verwezenlijkt te zien: vernederlandsing van het openbare leven in Vlaanderen en van de Gentse universiteit, en onafhankelijkheid van Vlaanderen. Volgens de biograaf is hij een vernieuwer van de streekroman en verdient zijn laatste roman, *Mon uit 't Leen* een plaats naast het betere werk van zijn tijdgenoten Gerard Walschap en Marnix Gijsen.

In de *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent* (2015) is een artikel van O. Eloor opgenomen: 'De oordeelvinders van het leenhof van de Sint-Pietersabdij aan het einde van de 14^e eeuw'. Het moderne recht heeft voor een groot deel zijn wortels in middeleeuwse en vroegmoderne ontwikkelingen en daarom is een grondige kennis van de personen door wie dat recht werd gevormd van belang voor het ontstaan en de logica van het hedendaagse recht. Een leenhof had, zoals iedere oud-Vlaamse rechtbank, een tweeledige samenstelling. Er was een maner en een college van oordeelvinders, en het proces bestond uit vraag en antwoord tussen deze twee. De maner stelde vragen en in antwoord hierop konden de oordeelvinders een vonnis vellen. Over de oordeelvinders is weinig literatuur. De auteur probeert een invulling van dat hiaat te geven door de oordeelvinders te onderzoeken van één specifiek leenhof, dat van de Gentse Sint-Pietersabdij aan het eind van de 14e eeuw. Eerst wordt hun sociale achtergrond besproken. Daarna behandelt hij de andere juridisch-administratieve taken die zij naast hun rol als oordeelvinder vervulden en vervolgens geeft hij een aantal redenen waarom bepaalde personen als oordeelvinder optraden.

U. Müller schreef: 'Particuliere kunst- en antiekverzamelaars in negentiende-eeuws Gent, door de lens van internationale reisliteratuur'. Die Gentse particuliere verzamelingen genoten inderdaad vooral tijdens de eerste helft van de negentiende eeuw een bijzondere faam. In veel reisgidsen uit deze periode wordt verwezen naar het grote aantal en de diversiteit van de lokale privécollecties. De auteur gaat in op de smaak en de verzamelactiviteiten van de belangrijkste Gentse verzamelaars en onderzoekt hun participatie aan en hun betekenis voor het culturele leven in de stad. Die verzamelaars blijken heel belangrijk geweest te zijn in de herwaardering, het bewaren en bestuderen van het lokale en nationale erfgoed, in een tijd waarin de openbare musea nog in de kinderschoenen stonden en nog maar een bescheiden invloed hadden.

Boekbesprekingen

Kees Bos en Jan Willem Bosch, *Landschapsatlas van de Oosterschelde. Spiegel van verleden, venster op de toekomst*. Met medewerking van Arno Nolte, Aad Smaal, Tom Ysebaert. Uitg. Bos & Bötcher, Koudekerke 2017. 464 pp, ISBN 978-90-77525-00-5. Prijs € 59,50

Wel een heel kloek boek, 25 x 32 cm en ook nog eens 3,5 cm dik en 3,7 kilo zwaar. Het maakt dus de indruk van een salontafelboek; leuk om een keer in te bladeren: weinig inhoud maar veel mooie foto's. Nu, dit is dus geen salontafelboek maar een serieus naslagwerk. De auteurs hebben zich beijverd om heel veel materiaal bij elkaar te zoeken om in het boek te verwerken en zij lieten zich bijstaan door enkele specialisten van naam: Arno Nolte van Deltares, Aad Smaal van Imares en Tom Ysebaert van het NIOZ. Daarnaast was er ook nog een redactieraad bestaande uit een aantal gerenommeerde specialisten, waardoor over heel veel kennis beschikt kon worden en er was zelfs een tekstredacteur. De auteurs gingen dus

niet over een nacht ijs maar wilden gewoon een uitstekend boek produceren. In het voorwoord staat dat ook: *'Deze atlas is een standaardwerk over de landschapshistorie van de Oosterschelde. Hij biedt een samenhangend beeldend overzicht van de ontwikkeling van het landschap vanaf de prehistorie tot aan onze tijd, in combinatie met een visie op de toekomst'*

Het boek heeft achttien hoofdstukken; het eerste hoofdstuk geeft een inleiding en een uitleg van de opbouw van het boek. De volgende negen hoofdstukken gaan over het verleden, te beginnen in het pleistoceen, toen de Noordzee nog voor een groot deel droog lag (en de Oosterschelde dus ook) en het eindigt in de huidige tijd.

Deze eerste historische hoofdstukken geven een uitstekend overzicht van de ontstaansgeschiedenis van Zuid-West Nederland en dus van het gehele gebied rond de Schelde. Hoofdstuk 2: 'De oude Schelde' vat kort de geschiedenis samen van Zuid-West Nederland van na de laatste ijstijd tot de Romeinse tijd. Hierbij is gebruik gemaakt van nieuwe inzichten zoals die verwoord zijn door Peter Vos in zijn uitmuntende dissertatie: 'Origin of the Dutch coastal landscapes' uit 2015. In de Romeinse tijd ligt zo ongeveer heel Zeeland onder het veen en de stijgende zeespiegel, in combinatie met verbeterde afwatering zorgt voor een verdrinkend landschap. In het volgende hoofdstuk wordt beschreven hoe de eindeloze schorren weer geëxploiteerd gaan worden en hoe er nederzettingen ontstaan. Hoofdstuk 4 beschrijft de moeizame Middeleeuwse inpolderingen, met stormvloed en landverlies. De technologie van de landaanwinning stond nog in de kinderschoenen en een kleine doorbraak werd vaak een grote ramp. De eerste steden ontstaan en er worden nog meer dorpen gesticht. Het ging in de eerste hoofdstukken steeds over Zeeland. In hoofdstuk 5 wordt ingezoomd op de Oosterschelde; dat is immers het centrale studieobject van de auteurs. De toenemende handel wordt besproken en die is natuurlijk onlosmakelijk verbonden met de steden en stadjes langs de Schelde (zowel die aan de Wester- en ook aan de Oosterschelde). Aan die

steden wordt ook veel aandacht besteed.

Deze oude geschiedenis is al vaker beschreven, maar een nauwkeurige beschrijving van de recente geschiedenis (na 1953) met daarin de nodige feiten, is lastiger in een overzicht te vinden. Daar voorziet dit boek prima in. In hoofdstuk 8 is zoveel te vinden. Wil je alles weten over de ruil- en herverkavelingen na de Ramp? Kijk op de pagina's 232-247. Hoe is de complexe geschiedenis van de vaart tussen Antwerpen en de Rijn? Met alle details erbij, zie de pagina's 252-255.

In hoofdstuk 9 wordt veel aandacht gegeven aan nieuwe inzichten: met dijken en dammen kom je er niet meer. Natuurlijk wordt de stormvloedkering goed besproken. Een doorlaatbreedte van 2646 meter. Hoeveel schuiven? 62 van 42 meter. Maar vervolgens wordt ingegaan op de effecten van deze kering. Het getijvolume nam aanzienlijk af en dat veroorzaakte minder dynamiek in de Oosterschelde en dat betekent zandhonger: de platen worden kleiner en de geulen ondieper. Dat heeft effect op de natuur ter plekke. In dit hoofdstuk wordt vervolgens uitgebreid beschreven hoe ecologische inzichten in de nieuwe plannen opgenomen worden. Henk Saeijs is natuurlijk de grote man. Het plan Tureluur wordt beschreven en ook de dijkverzwaringen langs de Oosterschelde (alleen een kering is niet genoeg). Die worden nu veel milieuvriendelijker uitgevoerd, met bijvoorbeeld een ecologische toplaag op de aangebrachte stenen.

Er is een speciaal hoofdstuk gewijd aan Neeltje Jans. Er moest daar een totaal nieuw landschap gevormd worden met tegelijkertijd een voorlichtings- en publieksfunctie (Topshuis, Delta-Expo). Het is interessant te lezen hoe de planontwikkeling van Neeltje Jans verliep.

Hoofdstuk 11 geeft een overzicht van de diverse ecosystemen van de Oosterschelde: slikken, schorren, dijken, inlagen en zilte graslanden. Prachtige foto's en veel en goed leesbare informatie over deze ecosystemen.

In het volgende hoofdstuk komt de visserij en de aquacultuur aan bod. Eerst een beschrijving van hoe het was, de traditionele mossel- en oesterteelt en daarna wordt ingegaan op nieuwe ont-

wikkelingen zoals de drijvende mosselzaadinvanginstallaties en op de experimenten met oesterkweek op bedden, boven de bodem, waardoor de geïmporteerde Japanse oesterboorder de oesters niet kan bereiken. In dit hoofdstuk wordt ook aandacht geschonken aan de zilte teelten (lamsoor en zee-kraal) en viskweek op het land en aan het aarzelende begin met de kweek van zeewier.

Het volgende hoofdstuk, over de recreatie vind ik een beetje een gruwelhoofdstuk. Alle jachthavens en terreinen voor verblijfsrecreatie worden uitgebreid beschreven, met de geschiedenis van elke camping en vakantiepark en met alle aantallen plaatsen en huisjes. Alles van foto's voorzien en als je het zo bij elkaar ziet, bemerk je pas hoeveel campings en vakantieparken er eigenlijk wel niet zijn en welke gevolgen al die verblijfsrecreatie heeft op het landschap. In mijn eigen woorden, hoe dat landschap aangetast is.

Hoofdstuk 15 gaat over de recente stedenbouw en architectuur. Bij dit onderwerp geven de auteurs er duidelijk blijk van dat dit hun vak is. Ze nemen geen blad voor de mond als ze ook de gerealiseerde plannen beschrijven die gewoon geen succes en lelijk zijn. Met de namen van de architectenbureaus erbij. Bergseplaat en Waterfront Tholen? Matig plan. Sint-Annaland scoort goed. Sluiseiland Wemeldinge: een gruwel. En ook allerlei gebouwen worden besproken en beoordeeld. Een behoorlijk aantal scoort onvoldoende en mijn conclusie is dat de vergunningverleners veel alerter hadden moeten zijn en niet zomaar in de bouw hadden moeten bewilligen. De foto's en de beschrijvingen overtuigen zeer.

Na de beschrijving van het verleden en het heden in ruim 400 bladzijden is de vraag: hoe verder? In hoofdstuk 18: 'Venster op de toekomst' wordt een aantal toekomstscenario's geschetst. Allereerst de veiligheid, natuurlijk. Als de zeespiegel stijgt zal de berekende overstromingskans toenemen en zullen er aanpassingen aan de Oosterscheldekering noodzakelijk zijn. In 2023 zullen definitieve conclusies moeten worden getrokken, schetsen de auteurs. Dat kan zijn de Oosterscheldekering sluiten, aanzienlijk verster-

ken of weghalen. Die scenario's worden tot op zekere hoogte uitgewerkt. Als de zeespiegel stijgt zullen de schuiven vaker dicht moeten en dat is natuurlijk slecht voor het ecosysteem van de Oosterschelde. Als er geen kering meer is, moeten de dijken langs de Oosterschelde aan nieuwe normen voldoen, ook niet eenvoudig.

In het boek wordt een aantal mogelijke oplossingen gesuggereerd, in combinatie met energie-opwekking, stedenbouwkundige plannen, visserij, en verdere uitbouw van de aquacultuur. Interessant om te lezen, want het zet aan tot denken. Want een ding is duidelijk, op termijn kan de Oosterschelde niet blijven zoals hij nu is.

Toen ik het boek begon te lezen en de inleiding las: 'Dit boek is een standaardwerk', vond ik dat nogal snorkerig. Maar al lezend kwam ik tot een ander oordeel. Het is een prachtig boek, goed geschreven, met heel veel bijzondere afbeeldingen en heel veel informatie. Er was bij het maken van dit boek een ambitieuze doelstelling: een standaardwerk produceren. Daar zijn de auteurs, met de hulp van velen, absoluut in geslaagd! Het boek is een absolute aanrader en zijn prijs waard.

Gerard Heerebout

Bioloog en redacteur van 'Zeeland'

Reimond Kimpe: *De Nieuwe Orde breekt overal baan... Brieven van Reimond Kimpe.* Met inleiding, commentaar en bijlagen, bezorgd door Lo van Driel. Erven Eikenhout, Sint Kruis, 2017. 255 blz., geen ISBN-nummer.

Het moet een natuurwet zijn, waar geen biograaf aan ontsnapt. Niet zodra is je verhaal afgesloten en onderweg naar de drukpers, of plotseling duikt ergens een onbekend document op, een overlevende getuige laat zijn stem horen, een pakje vergeelde brieven wordt ergens op een zolder ontdekt. 'Aanvullende gegevens' overvallen de vermoeide biograaf, details die zijn verhaal nieuwe kleuren geven, onthullingen die hij met pijn in het hart moet laten wachten op een tweede

druk waar hij vurig om bidt. Ja, ik weet wat dat betekent, ik ben een ervaringsdeskundige.

Het is ook Lo van Driel overkomen, de Zeeuwse taalkundige. Daags nadat hij zijn biografische studie over de Middelburgse kunstschilder Reimond Kimpe had afgesloten, ontdekte hij in het Zeeuws Archief een onbekende stapel brieven van de controversiële kunstenaar. Zij maakten hem duidelijk dat hij zijn boek nog eens op de schrijftafel mocht leggen en dat hij nog weer een boek kon maken. Van Driel is gelukkig een nuchtere wetenschapper. 'Een mens is een zoeker zonder ophouden', zegde hij. En dankbaar voor de vondst begon hij aan een brievenboek, met uitvoerige tekst en uitleg, waarin de lezer het hart van de schilder kan horen kloppen. Het is een Vlaams hart, uit de pijnlijke tijd van toen.

Lo van Driel zorgde dus voor een wel zeer bijzondere trilogie. In 2016 verscheen de biografie *Reimond Kimpe. Een getekend leven*. Zij werd in dit tijdschrift al besproken: een objectief verslag over een nauwgezet onderzoek, dat bij de betere biografieën van de jongste jaren mag worden geplaatst. Het jaar nadien publiceerde Van Driel een tweede boek: *Reimond Kimpe. Het leven van Jezus in Veere en omstreken*. Ook daarover werd hier al bericht. Tot verrassing van velen bleek een deel van Kimpens werk – omvangrijker dan men wist – in de laatste periode van zijn artistieke activiteit een religieus karakter te hebben gekregen: schilderijen, glas-in-loodramen, verscheidene kruiswegen. Nu werd bekend dat hij ook een reeks tekeningen over het leven van Jezus op zijn actief heeft. Ze zijn ontstaan in het verdriet van de naoorlogse jaren. Van Driel bracht ze bijeen onder de titel *Het leven van Jezus in Veere en omstreken*. Inderdaad, naar het voorbeeld van zijn vriend Felix Timmermans situeerde Kimpe de Christusfiguur in zijn eigen omgeving. Dat is de enige herinnering aan Timmermans. Kimpe bleef bij zijn heel eigen statische stijl en compositie. Bij elke prent werd een passage uit het Evangelie gevoegd die hem heeft geïnspireerd en zo werd het een uniek boek dat je zowaar ook ter geestelijke overweging kan gebruiken.

(Ondergetekende, biograf van Timmermans, keek er wat van op. Hij had zich de man, die ooit gold als een mede-inspirator van Pallieter en raadgever van "de Fé", eerder voorgesteld als een vrijzinnige Vlaamse intellectueel van weleer.)

Tenslotte liet Van Driel, ook in 2017, een derde Kimpe-boek verschijnen, onder de titel : *De Nieuwe Orde breekt overal baan...* (De veelzeggende drie puntjes horen bij de titel).

Het boek bevat de twintig brieven die de kunstschilder in de periode 1940-1942 richtte aan Pieter Lodewijk Tack, net als Kimpe een van de Vlaamse "activisten" uit de Eerste Wereldoorlog die einde 1918 naar Nederland uitweken om een straf voor samenwerking met de Duitse bezetter te ontlopen. Beiden kregen in België de doodstraf, al was het aandeel van Kimpe in de activistische beweging zeker kleiner dan dat van zijn vriend.

Om de twee correspondenten in hun tijd te situeren, schreef Van Driel een inleiding en hij zorgde ook voor biografische signalementen van de vele figuren die in de brieven ter sprake komen. Voor een goed begrip van de brieven schetste hij ook de bedoelingen van de zogenaamde Groot-Nederlandse beweging en andere stromingen in het interbellum. Zo werd het geheel bijna een kleine encyclopedie. En is het portret van Reimond Kimpe klaarder geworden en goed ingelijst.

In de jaren twintig en dertig heeft de Belgische 'conducteur voor bruggen en wegen bij openbare werken', die zich in de Eerste Wereldoorlog op foute wegen waagde en zich nadien op eigen kracht ontwikkelde tot een succesrijke kunstschilder, zich wijselijk van politiek onthouden. Hij leek wel genezen van zijn Vlaams activisme, wijdde zich obsessief aan zijn late artistieke roeping. Wat in zijn hart was blijven leven, blijkt wel in een reisverslag uit de jaren dertig waarin hij verrukt sprak over de 'Nieuwe Orde' in Italië. Een spoor van antisemitisme is daarentegen bij hem niet te vinden.

In het begin van de Tweede Wereldoorlog werd de sluimerende activist wakker. Er waren toen veel meer Belgen en Nederlanders tot colla-

boratie met de bezetter bereid, dan men zich later graag voorstelde. Zelfs de voorzitter van de Belgische socialistische partij Hendrik de Man dacht een tijdlang dat er inderdaad iets voor een Duitse 'nieuwe orde' te zeggen en te doen was. Kimpe dacht dat ook. Hij sloot zich aan bij de N.S.B. en werd lid van de Kultuurkamer. Een van zijn argumenten voor zijn verdediging was later dat hij anders niet meer als kunstenaar had mogen werken, terwijl dat zijn broodwinning was.

In het voorjaar van 1943 nam hij ontslag uit de N.S.B. en wendde hij zich tot het V.N.V., het Vlaams Nationaal Verbond. Dat was lood ruilen voor oud ijzer, maar dat ijzer blonk voor hem nog. Uit België ontving hij, dank zij het V.N.V., een financiële vergoeding voor de schade die hij, net als andere activisten, onder de Belgische rechtspleging had geleden. Dat was dan ook een der onderwerpen van zijn brieven aan Tack. 'Zal ik nu eindelijk het lang verhoopte bereiken: rustig te kunnen werken zonder afhankelijk zijn dikwijls iets te moeten maken voor den brode?'

'Een centraal thema, zegt Van Driel, is het ideaal van een Groot-Nederland. Dat ideaal heeft Kimpe zowel in de Eerste als de Tweede Wereldoorlog volkomen beheerst. Zowel in '14-'18 als in 1940 meende hij dat een zelfstandig Vlaanderen en daarmee de opheffing van België en vervolgens op een of andere manier de aanhechting van dat 'bevrijde' Vlaanderen aan de Duitse stamgenoten niet verwezenlijkt kon worden zonder steun van de Duitse bezetter. Dit is de basis van zijn collaboratieve houding in de Tweede Wereldoorlog en het bepaalde volkomen zijn positie in de eerste oorlogsjaren.

Dat is ook de positie en de pijnlijk foute illusie geweest van menige Vlaamsgezinde in België.

De erfenis van Reimond Kimpe voor de geschiedschrijving is dus gelukkig groter geweest dan lang werd gedacht. Opmerkelijk is, dat daar geen correspondentie met Felix Timmermans bij is. In hun jonge mannenjaren woonden ze een tijd in elkaars nabijheid en was brieven schrijven niet zo nodig. In de periode na november 1918, toen ze beiden in Nederland verbleven, en later, na de

blijde terugkeer van Timmermans in België, zou je toch een drukke briefwisseling verwacht hebben. Maar nee, niks te vinden. Tot nog toe. Laten wij hopen dat de Grote Gids van de historische speurneuzen gewacht heeft tot Lo van Driel tijd vrij had voor een vierde boek om hem op een spoor te zetten.

Gaston Durnez

Oud-redacteur van De Standaard en Ons Erfdeel

Meininger P.L. (red.). 2018. *Flora Zeelandica. Verspreiding van wilde planten in het Zeeuwse landschap in heden en verleden.* (fotoredactie Ed Stikvoort) FLORON, Nijmegen. 1008 pp., kleurenillus. ISBN/EAN 978-90-76181-38-7. Prijs € 35.00.

'Flora Zeelandica – Vuulte om trots op te zijn'

Niemand minder dan de grootste kruidkundige der Lage Landen, Rembert Dodoens (1516-1585), was al in de flora van Zeeland geïnteresseerd. Hij vermeldde in zijn veel geraadpleegde Cruydeboecken al de nodige Walcherse duinplanten. Ook schreef hij schatplichtig te zijn aan een Zeeuw, de "seer neerstighen Herbarist Jan de Vroede, diejens arbeyt ende nersticheyt seer dienstelyck is geweest" (Verdoorn 1927). Misschien mogen we Jan de Vroede wel model laten staan voor alle eigentijdse vrijwilligers in het FLORON (Floristisch Onderzoek Nederland)-netwerk die gezamenlijk per vierkante kilometer het wel en wee van de plantenwereld in Nederland volgen zodat we heel precies weten hoe het met de inheemse en exotische plantensoorten gaat en hoe ze reageren op een halve graad klimaatsopwarming, een extra maaibeurt, of het manipuleren van de grondwaterstand. Zonder de inzet van de vrijwillige floristen, plantenliefhebbers met een uit de hand gelopen hobby en aan professionaliteit grenzende expertise, zouden we slechts een fractie weten en begrijpen van wat er met de natuur in Nederland aan de hand is. Het FLORON district Zeeland vormt geen uitzondering op deze

regel. Dank zij hun initiatief, onder de bezielende leiding van ornitholoog en Rijkswaterstaatmedewerker Peter L. Meininger, ligt nu dit mooie boek op de toonbank.

Want inderdaad, met de *Flora Zeelandica* mag de provincie Zeeland zich beroepen op het mooiste en meest volledige overzicht van zowel inheemse als exotische vaatplanten op provincieniveau in ons land. Er zijn welliswaar prijzenswaardige precedentes voor Noord-Holland, Drenthe, Oost- Gelderland en nog lokalere flora-atlassen als die van Eindhoven (2005) en Nijmegen & Kleef (2007), maar deze Zeeuwse Flora spant echt de kroon, niet in het minst door de rijke en functionele kleurenillustraties en de vormgeving door Ed Stikvoort, maar ook om de zeer rijke inhoud. Een echte Flora is het eigenlijk niet, want voor het lastige determinatiewerk wordt de lezer doorverwezen naar sleutels in de *Heukels Flora* van Ruud van der Meijden (2005) voor heel Nederland. Wat *Flora Zeelandica* wel behelst is een zéér gedetailleerde documentatie van verspreiding in heden en verleden van zo'n 1320 wilde (of verwilderde) vaatplantsoorten (allen van de hand van Peter L. Meininger) voorafgegaan door twintig zeer informatieve opstellen

door een legertje auteurs die de plantenwereld van Zeeland in een historische en ruimtelijke context plaatsen. Die hoofdstukken gaan over: een synthese van de flora van Zeeland; bescherming van plantensoorten; de Zeeuwse duinen en hun flora; de planten van de Grevelingen, een afgesloten zeearm; het Volkerakmeer en het Zoommeer, van estuarium naar zoet meer; Brabants brak en een puntje Zeeland, het Markiezaatsmeer; het Veerse Meer, waar het zilte water de kalkrijke grond beroert; binnendijks zilt, over oudland en nieuwe natuur; planten onder zoutstress, de flora van slikken en schorren; de flora van zeedijken en vloedmerken; planten in het agrarisch gebied; akkerreservaten; planten van het stedelijk gebied; flora van de Deltadammen; bloemdijken; bossen en bosplanten; het pleistocene zand in Zeeuws-Vlaanderen; wegbermen en campingfloristiek.

Het overzicht van alle Zeeuwse vaatplanten – in 839 van de 1008 pagina's – geeft per soort een goede kleurenfoto, een nauwkeurige beschrijving van de standplaats en de bodem, de huidige verspreiding, de eerste vermelding voor Zeeland. De opgaande of neerwaartse trend: gaat de soort vooruit of achteruit en voor ongeveer de helft van de 1320 behandelde soorten wordt dit onderbouwd met gedetailleerde verspreidingskaartjes, waarin aangeven is in welke kilometerhokken de soort gevonden werd tussen 1970 en 1989 en in welke daarna, tussen 1990 en 2017. Voor de schorren en de duinen zijn er vooral positieve trends. Dat is anders in het akkerbouwgebied waar veel van de akker(on)kruiden zijn "doodgespoten, plat geklepeld en kapot bemest". De kleine 30 ha akkerreservaten kunnen die negatieve tendens bij lange na niet compenseren. Ik moest bij het lezen van de lotgevallen van de Zeeuwse akkeronkruiden denken aan mijn opa, een keuterboer in het Walcherse Kleverskerke. In zijn door prachtige meidoornhagen gescheiden kavels had ik als jongetje van zes nog aren gelezen achter de door een span Zeeuwse trekpaarden getrokken maaibinder – daar waren kleine kinderen en vrouwen (mijn oud-tantes) goed voor tot

anno 1950. Wat zou opa – en overige agrarische familieleden van de vorige generaties – vinden van al onze moderne drukte over akker(on)kruid? Dat was voor iedere weldenkende Zeeuw "vuulte" dat bestreden diende te worden. Over boeren die hun akkers lieten verwilderen met onkruid werd schande gesproken – het verging die "vule" boeren vaak ook niet goed, want de oogst leed echt onder de concurrerende wilde flora. De onkruidbestrijding werd toen nog wel met de schoffel ter hand genomen en was dus milieuvriendelijk. Als scholier kon ik er veel geld mee verdienen in de Wieringermeerpolder waar mijn ouders, met veel andere Zeeuwen, naar toe waren verhuisd als "pioniers" in de dertiger jaren.

Alle thematische hoofdstukken van de eerste 160 pagina's geven een goed beeld van de grote historische veranderingen waaraan alle vegetatietypen in de Zeeuwse delta onderhevig zijn en al eeuwen zijn geweest in de wisselwerking tussen zout en zoet, droog en overstroomd, en bovenal onder invloed van de polderende Zeeuwen zelf en in meer recente decennia de nationale, provinciale en lokale regelgeving t.a.v. natuurbeheer. Zonder uitzondering geven alle schrijvers er blijk van dat zij de impact van al die beheersingrepen nauwkeurig monitoren. Ik vroeg me daarom af of sommige auteurs, net als de hoofdredacteur en – auteur Peter Meininger werkzaam zijn bij Rijkswaterstaat, of wellicht bij de Provincie Zeeland? Ondanks de vroegere negatieve invloed van schaalvergroting door ruil- en herverkaveling, het pesticide-gebruik in de gangbare landbouw, eutrofiëring en nog veel meer, is de laatste jaren veel herstel gerealiseerd, hoewel het nog te vroeg is voor een eindoordeel. Het zijn vooral de opdringerige wijd verbreide plantensoorten die het goed doen en dat is helaas niet altijd het geval bij alle zeldzame Zeeuwse 'kroonjuwelen'. Het is dus wel zaak om alle goede en soms kostbare maatregelen van de laatste jaren door te zetten om de Zeeuwse tuin in al haar floristische rijkdom te laten groeien en bloeien.

Dank zij deze *Flora Zeelandica* hebben we een prachtig en volledig beeld van hoe het er nu voor

staat en welke lessen we kunnen trekken uit het verleden voor optimaal beheer in de toekomst. Daar kunnen we de redacteur en schrijvers, en alle FLORON inventariseerders niet dankbaar genoeg voor zijn.

Dr. Pieter Baas
voormalig directeur van het Rijksherbarium, gastmedewerker van Naturalis, Leiden

Geraadpleegde literatuur:

Frans Verdoorn 1927. *Historisch overzicht der Zeeuwsche Floristiek*. Archief, uitgegeven door het Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen 1927: 69-84

Adrie de Kraker *Landschap en bewoning van Zeeuws-Vlaanderen: Landschapontwikkeling en bewoningsgeschiedenis van een grensregio, circa 12000 v. Chr. tot circa 2000*. Uitgave door *Cultuurhistorie en Landschapontwikkeling De Kraker*, 2017. ISBN 978-90-804637-0-7

Eind 2017 verscheen dit boek dat door de auteur in eigen beheer is uitgegeven. In elf hoofdstukken wordt de geschiedenis van Zeeuws-Vlaanderen beschreven over een periode van 14.000 jaar. Zowel de ontwikkelingen en veranderingen van het landschap als de bewoningsgeschiedenis van de streek en de veranderingen die zich hierin voltrokken hebben komen daarbij aan bod. Het boek pretendeert een overzichtswerk te zijn, waarin de meest recente (geografisch-)historische kennis over de streek – die ingeklemd ligt tussen de Westerschelde en de Belgische grens – wordt samengevat. De auteur wil in dit boek ook afrekenen met een aantal clichés, zoals onder meer dat Zeeuws-Vlaanderen uitsluitend zijn bestaan te danken zou hebben aan de inpolderingen van de afgelopen eeuwen en dat de bevolking al vele eeuwen in de streek geworteld zou zijn. Het boek is bedoeld voor alle Zeeuws-Vlamingen die zich in de geschiedenis van hun eigen woongebied willen verdiepen, maar (uiteeraard) ook voor

iedereen van buiten dit gebied met interesse voor de historie ervan. De indeling van het boek is chronologisch opgezet en in ieder hoofdstuk worden achtereenvolgens de landschaps- en de bewoningshistorie behandeld. In hoofdstukken waarin de ontwikkeling van het landschap minder dominant is wordt een omgekeerde volgorde gehanteerd.

Hoofdstuk 1 behandelt in 25 pagina's de prehistorie van de streek en begint met het holoceen. De pleistocene zandruggen die door het gebied heen uitgewaaierd liggen worden, met een bijgevoegd kaartje, mooi geïllustreerd. Ook de veenvorming komt hier aan bod. Van de oorspronkelijke bewoners zijn helaas weinig relictien bewaard gebleven.

Hoofdstuk 2 beschrijft de Romeinse periode tot circa het jaar 1000. Het Romeins fort of *castellum* Aardenburg mag hier uiteraard niet ontbreken en de archeologische site wordt paginagroot mooi weergegeven. De streek zal echter ontvolken door de stijging van de zeespiegel. Pas in de loop van de laat-merovingische periode en gedurende de karolingische periode neemt de bewoning weer toe en worden er onder meer woonterpjes opgeworpen om geen natte voeten te krijgen. Uiteraard ontbreken in dit hoofdstuk ook de Vikingen niet, die de streek in de negende eeuw in rep en roer zetten, waarbij de ringburgwal van Oostburg een voorname verdedigingsrol speelde.

In de hoofdstukken 3 t/m 5 (ruim 80 pagina's) komen de (hoge en late) middeleeuwen aan bod. Een periode waarin zowel landschappelijk als qua bewoning ingrijpend veel veranderde. De auteur heeft daarom voor een uitsplitsing per thema (heren en boeren; rol van de kloosters; stedelijke ontwikkeling) gekozen, zodat het 'overzicht' voor de lezer behouden blijft. Een goed idee!

Het bedijken van rijpe schorgebieden, waardoor akkerbouw mogelijk werd, is een interessant gegeven. En het is goed dat hier de algemene misvatting bij het grote publiek als zou de inpoldering van de streek uitsluitend aan abdijen en kloosters te danken zijn wordt ontkracht doordat ook de rol van de particuliere bedijker wordt

geschetst. Gemis in dit hoofdstuk is het ontbreken van een tijds kader waarin de oudste dijkbenamingen van de streek staan vermeld. Bij het kaartje op pagina 70 is er geen legenda voorzien. Een euvel dat overigens ook bij (te) veel kaartjes in de volgende hoofdstukken voorkomt.

In hoofdstuk 4 over de bedijkingsrol van Vlaamse abdijen en kloosters wordt eigenaardig genoeg de Norbertijner abdij van Drongen (B.) niet genoemd, evenmin als de Waalse abdij van Cambron (cfr. Cambronpolders). Beide zijn nochtans behoorlijk actief geweest bij inpolderingen in Oost-Zeeuws-Vlaanderen.

De steden/stadjes van Zeeuws-Vlaanderen: Sluis, Oostburg, Aardenburg, Biervliet, Axel, Hulst, worden in hoofdstuk 5 onder de loep genomen. Er wordt besproken hoe ze zijn opgebouwd, uit welke onderdelen ze hebben bestaan en hoe ze zich in de loop der middeleeuwen hebben ontwikkeld. Mooie stadsplattegronden begeleiden de tekst. Als besluit van dit hoofdstuk signaleert de auteur een nauwe samenhang tussen de handel en de scheepvaart. De zestiende eeuw is hierbij een keerpunt in de ontwikkeling, waarbij het verval van de stadjes in West-Zeeuws-Vlaanderen eerder in gang werd gezet dan in het oosten. Voor Sluis gebeurde dit bijvoorbeeld door de langzame verzanding van de havengeul c.q. het Zwin. Ook hier helaas enkele kaartjes zonder duidelijke legenda.

Het (kortste) hoofdstuk 6 beschrijft in twintig pagina's de ontwikkeling van het landschap in de vijftiende en zestiende eeuw. Het jaar 1584 en niet 1600 fungeert hier als eindpunt. De reden daarvan is dat Zeeuws-Vlaanderen in 1584 door militaire inundaties in verband met de Tachtigjarige Oorlog praktisch volledig onder water werd gezet, wat inderdaad een cesuur betekende. De belangrijkste stormvloeden in die periode, die tot blijvend landverlies hebben geleid, passeren hierbij ook de revue. Een en ander is aanleiding geweest voor een rigoureuze hervorming van het waterschapsbestel (bij Terneuzen en Saeftinge). Het ging met name om een door de landsvorst opgelegd samenwerkingsverband tussen een aan-

tal buurpolders, m.a.w. de vorming van een waterschap. Dit is heel bijzonder te noemen voor de streek in kwestie en het is jammer dat dit niet als zodanig in de tekst (eventueel als apart tekstluik) is vermeld. De tekst bij het kaartje op pagina 165 is niet correct. De West- en Oostvaart vanaf Terneuzen tot Axel en vanaf daar naar Overslag staan er namelijk niet op afgebeeld.

Aan de ontwikkelingen van de streek tijdens Tachtigjarige Oorlog (1568-1648) wordt een apart hoofdstuk 7 gewijd. De auteur beschrijft hierin de achtergronden en de versnellers ervan, het optreden van Alva en de watergeuzen en de militaire inundaties tot de Vrede van Münster. Jammer dat in dit hoofdstuk geen uitleg wordt gegeven over 'Committimus' en 'Staats-Vlaanderen', twee voor de streek zeer belangrijke historische begrippen, die een beter inzicht geven in de geschiedenis van het gebied maar waarmee de gemiddelde lezer niet vertrouwd of zelfs maar bekend zal zijn.

Hoofdstuk 8 beschrijft de gevolgen van de militaire inundaties tijdens de Tachtigjarige Oorlog die voor de streek desastreuze gevolgen hebben gehad, waardoor een grotendeels nieuw landschap is ontstaan. Aan de hand van kaartjes tracht de auteur de lezer een beter inzicht te geven in de ontstane stroomgeulen, de kusterosie en de opeenvolgende inpolderingen. Ook nu moet weer worden vastgesteld dat hierbij wat slordig te werk is gegaan. Het kaartje op pagina 198 bijvoorbeeld laat de toestand zien van omstreeks 1620 (er komen namelijk een aantal polders op voor die pas na 1609, begin Twaalfjarig Bestand, zijn ingedijkt) in plaats van 1600. En op het kaartje op pagina 200 worden de (1601-1625) ingedijkte polders in de omgeving van Sas van Gent, Assenede en Philippine zelfs niet genoemd. In dit hoofdstuk komt ook de ontwikkeling van de vestingsteden en de fortengordels zeer uitgebreid aan bod, met interessant illustratiemateriaal. Als reeds gezegd spreekt de auteur hier terecht over een cesuur in de landschapsontwikkeling en bewoning.

De ontwikkelingen in de streek in de periode 1650-1800 komen in hoofdstuk 9 aan bod. De

Generale Prins Willempolder (eerste deel) wordt op het kaartje (p.230) niet correct aangegeven. Tot dat poldercomplex behoorden oorspronkelijk namelijk de Vijfhonderd-in-Beoosten-Eede; Dierkensteen-; Cathalijne-; Oude Passegeule-; (noordelijk deel) en Vrije polder (noordelijk deel). Op pagina 232 wordt door de auteur de vraag gesteld welke lessen men uit de overstromingsrampen heeft getrokken. Het antwoord blijft echter helaas achterwege.

Ook wordt in dit hoofdstuk gesproken over de 'grootschalige bedijking' van het gebied tussen Hulst en Westdorpe/Sas van Gent op het einde van de achttiende eeuw (p. 233), maar worden de polders Beoosten- en Bewestenblij- en Canisvlietpolder niet bij naam genoemd. Nochtans was de Beoosten- en Bewestenblijpolder qua oppervlakte de grootste polder van Zeeuws-Vlaanderen! Bovendien wordt niet duidelijk uitgelegd dat die polder oorspronkelijk werd aangelegd met een militair doel. De overheid wilde namelijk bij oorlogshandelingen in de streek door middel van deze polder de streek ten zuiden van Axel 'gereguleerd' onder water kunnen zetten. Pas in tweede instantie was het ook een polder in de oorspronkelijke betekenis van het woord, te weten een economische entiteit. Jammer is het eveneens dat de betekenis van de aanleg van een verkorting bij een bedijking (namelijk een snellere opslibbing van het schorgebied bevorderen) niet nader wordt uitgelegd. Bij de passage over de Franse Hugenoten had nog vermeld kunnen worden dat de landbouwers in West-Zeeuws-Vlaanderen de immigratie ervan hebben bewerkstelligd. Ze werden gezien als welkome geloofsgenoten-arbeiders op hun landbouwbedrijven. Maar de praktijk bleek weerbarstiger te zijn.

Hoofdstuk 10 behandelt de ontwikkelingen van de streek in de negentiende eeuw. De Franse aanwezigheid in de streek komt er uitgebreid in aan bod. Wellicht had hier het 'Continentaal Stelsel' wat nader verklaard kunnen worden. Bij de bespreking van het graven van het Kanaal van Gent naar Terneuzen, een belangrijke ingreep in het landschap van Zeeuws-Vlaanderen, (p. 266)

had nog vermeld kunnen worden dat dit een project was van Koning Willem I, die onder meer bekend stond onder de bijnaam 'kanalenkoning'.

Bij het kaartje op pagina 275 worden de bedijkte polders niet met naam genoemd in de legenda. En bij de beschrijving van de Compagnie Blémont had nog vermeld kunnen worden dat die alleen gedurende 32 jaar het vruchtgebruik had gekregen van de schorren en opwassen in de Zeeuws-Vlaamse geulenstelsels; daarna zou alles (in principe) weer in handen van Staat komen. Kortom een zeer specifieke manier om inpolde-ring te stimuleren door de overheid.

In hoofdstuk 11 komt de twintigste eeuw aan de orde. In het onderdeel over de invloed van de beide wereldoorlogen in de streek had zeker ook de 'Slag om de Schelde' genoemd moeten worden, als onderdeel van het belangrijke geallieerde offensief 'Operatie Market Garden', dat in september 1944 werd gestart. Hierbij is er vooral in het westelijk deel van Zeeuws-Vlaanderen veel schade aangericht door bombardementen, die bovendien ook veel menselijke slachtoffers eisten. Dit had een belangrijke impact op bewoningsgeschiedenis van de streek.

Het boek eindigt met een uitgebreide "Samenvatting en besluit" Als *overall view* kan worden gesteld dat het in eigen beheer uitgegeven boek (wat geen sinecure is) een mooie en professioneel verzorgde uitgave is, met een keur aan kwalitatief goed illustratiemateriaal. Wat de tekst betreft, het is duidelijk dat de auteur, gezien ook zijn professionele voorgeschiedenis, geen debutant/groentje is en, wat er zij van de opmerkingen hierboven, weet waarover hij schrijft. Storende minpuntjes zijn de niet altijd van legenda en bronvermeldingen voorziene illustraties/kaartjes/grafieken/(taart)diagrammen her en der door het boek, waardoor de geïnteresseerde lezer op zijn honger blijft zitten. Ook de (zonder enige reden) vet gedrukte tekstgedeelten, voornamelijk in het tweede deel van het boek, kunnen als enigszins storend ervaren worden. De inleidingen bij ieder hoofdstuk met daarin (veel) vraagstellingen, kunnen bij de gemiddelde lezer c.q. de geïnteres-

seerde leek – waarvoor dit boek tenslotte bedoeld is – wellicht wat (te) academisch overkomen. Ondanks de geschetste minpuntjes is de auteur erin geslaagd om in een vlotte schrijfstijl en op een overzichtelijke manier de geschiedenis van zijn woon- en leefgebied Zeeuws-Vlaanderen te beschrijven. Hiervoor is een welverdiende proficiat op zijn plaats!

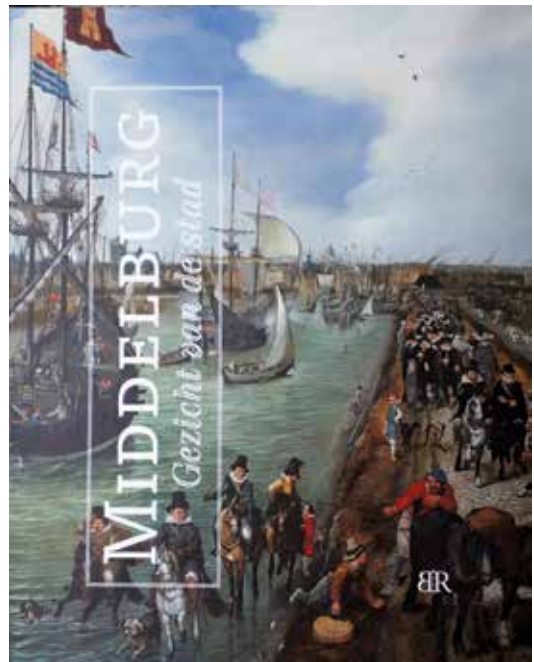
Marc De Vleeschauwer

Historicus te Sas van Gent, publiceerde over de Zeeuws-Vlaamse waterschappen.

Jeanine Dekker, Tobias van Gent, Anja de Groene, Katie Heyning en Peter Sijnke (red.), *Middelburg. Gezicht van de stad* (Uitgeverij den Boer-de Ruiter, Vlissingen/Stichting Historisch Onderzoek Zeeland, Middelburg, 2017) ISBN 978990798875900 303 p. € 35,-

In 2007 publiceerde ik een gecombineerde recensie van de in de jaren daarvoor verschenen stadsgeschiedenissen van Gouda, Den Haag, Leiden, Tilburg, Zwolle en Nijmegen.¹ Daarbij haakte ik aan bij een dergelijk overzicht door de inmiddels overleden kenner op het gebied van de vergelijkende stadsgeschiedenis Pim Kooij.² Deze pleitte voor een format, waardoor overzichtswerken over Nederlandse steden beter onderling vergelijkbaar zouden worden en tot een synthese zouden leiden. In mijn overzichtsrecensie constateerde ik dat een dergelijk format ook in de na Kooijs pleidooi verschenen werken ver te zoeken was en verklaarde dit uit de sterk lokaal gewortelde initiatieven achter de totstandkoming van deze boeken. In latere recensies nam ik dezelfde diversiteit waar. Desalniettemin zag ik wel degelijk de groeiende mogelijkheid van een synthese met de geleidelijke inkleuring van de kaart van de Nederlandse gemeenten met recente lokale overzichtswerken.

Vorig jaar heeft de zuidwestelijke provinciehoofdstad Middelburg zich gevoegd in deze rij. In het typologische spectrum dat uit de eerdere recensies naar voren is gekomen (van één auteur tot een heel leger en van chronologisch tot the-

matisch) bevindt *Middelburg, gezicht van de stad* zich in het middensegment. Het boek kent negen auteurs, die gedeeltelijk overlappen met de vijf-koppige redactie. Hoofdredacteur is freelance onderzoeker Jeanine Dekker. Het biografische overzicht van de auteurs geeft aan dat allen ruime ervaring hebben in onderzoek naar de Zeeuwse geschiedenis.

Qua opzet bevindt de stadsgeschiedenis van Middelburg zich eveneens in het middensegment. Hier loopt de lijn van een doorlopend verhaal, waarin historische sub-disciplines geïntegreerd zijn (Utrecht) tot een verregaande uitsplitsing van kleine thema's met een veelheid aan afzonderlijke auteurs (Den Haag).³ Het boek over Middelburg bevat acht hoofdstukken met achtereenvolgens de bebouwde omgeving, de militaire geschiedenis, de overzeese handel, de stedelijke bedrijvigheid, de bestuurlijke ontwikkeling, de zorg, geloof en wetenschap, om met de cultuur te eindigen. In de inleiding licht de redactie de keuze voor de thematische benadering toe en constateert zelf dat het nadeel daarvan is dat de samenhang binnen bepaalde tijdvakken verdwijnt.⁴ De redactie heeft dit probleem willen ondervangen door een synthetiserende slotbeschouwing van de hand van hoofdredacteur Jeanine Dekker. Een ander nadeel is de leesbaarheid, die bij een doorlopend verhaal groter is. Dat wordt versterkt doordat soms aan

het begin van een hoofdstuk een samenvatting is opgenomen, die als een 'spoiler' werkt, bijvoorbeeld bij het hoofdstuk over de stedelijke bebouwing. Beter is een prikkelende vraagstelling aan het begin met een korte slotbeschouwing aan het einde, zoals bij het hoofdstuk over de stedelijke bedrijvigheid.

Deze verschillen in aanpak komen de eenheid van het boek niet ten goede. Enigszins verwarrend is ook de afbakening in onderwerpen tussen de hoofdstukken. Zo is onderwijs, inclusief de Illustere School, ondergebracht bij het hoofdstuk over de zorg, terwijl wetenschap is samengevoegd met religie.

Deze geschiedenis van Middelburg getuigt van grondig onderzoek, dat in een notenapparaat, een bronnenoverzicht en een uitgebreide literatuurlijst wordt verantwoord. Belangrijk is dat ook de resultaten van archeologisch en bouwhistorisch onderzoek zijn meegenomen. Zo wordt bijvoorbeeld de zichtbaarheid van de ringwalburg uit de negende eeuw in het huidige stratenpatroon geadstrueerd. De beeldredactie door kunsthistoricus Katie Heyning heeft geresulteerd in een fraai geïllustreerd boek. Verrassend zijn kleurendia's uit het voorjaar van 1940 die zijn gemaakt kort voor de verwoestende beschietingen door de Duitse Wehrmacht. Bij de archeologische voorwerpen zijn heel bijzondere, zoals een zestiende-eeuwse injectiespuit. Een rode draad in de illustraties is de serie plattegronden van de stad door de eeuwen heen, van de kaart die Jacob van Deventer rond 1550 maakte tot een recente projectie van de ringwalburg in het moderne Middelburg door de Walcherse Archeologische Dienst. Ieder hoofdstuk begint met zo'n kaart, waardoor de stedelijke ontwikkeling over een periode van meer dan een millennium goed te volgen is. De keuze van de illustraties en de mooie vormgeving dragen in hoge mate bij tot het leesplezier.

Middelburg, gezicht van de stad biedt belangrijk materiaal voor professionele historici die zich met vergelijkende stadsgeschiedenis bezig houden, maar de primaire doelgroep is toch de lokale liefhebber. De lange lijst met intekenaren, die

voor het grootste deel uit Middelburg en omgeving komen, getuigt daarvan. Het boek getuigt ook van lokale trots. Dat wil echter niet zeggen dat er geen oog is voor donkere perioden in de Middelburgse geschiedenis, zoals het beleg van 1572-1574, de woonomstandigheden in de negentiende eeuw of de verwoestende brand van 17 mei 1940. Ook zaken die vanuit hedendaagse perspectief een zwarte bladzijde vormen komen aan de orde, zoals de slavenhandel. In de discussies over het slavernijverleden speelt de vraag of deze in breder economisch opzicht al dan niet marginaal is geweest. In het geval van Middelburg lijkt er flink verdiend te zijn aan het leed van duizenden Afrikanen.⁵ Daarmee draagt deze geschiedenis van Middelburg bij aan een discussie op een geheel ander terrein dan de stadsgeschiedenis. De auteurs hebben niet alleen de historisch geïnteresseerde Middelburgers voorzien van een rijk, fraai en veelzijdig boek.

Noten

- 1 R.E. de Bruin, 'Nieuwe stadsgeschiedenissen in beeld', *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* 122 (2007) 411-424.
- 2 P. Kooij, 'Het *format* van de stad. Een evaluatie van recente Nederlandse stadsgeschiedenissen', *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* 117 (2002) 293-306.
- 3 R.E. de Bruin, P.D. 't Hart, A.J. van den Hoven van Genderen, A. Pietersma en J.E.A.L. Struick (ed.), *Een paradijs vol weelde. Geschiedenis van de stad Utrecht* (Utrecht, 2000); J.G. Smit e.a. (red.), *Den Haag, Geschiedenis van de stad* (Zwolle, 2004-2005).
- 4 J. Dekker, 'Inleiding', in: J. Dekker e.a. (red.), *Middelburg. Gezicht van de stad* (Vlissingen-Middelburg, 2017) 9.
- 5 R. Paesie, 'Handel overzee', in Dekker e.a. (red.), *Middelburg*, 105-106.

Dr. Renger de Bruin

Hoogleraar geschiedenis en kunstgeschiedenis aan de Universiteit van Utrecht

Kees Slager (met medewerking van Matty Verkamman), *Tholen*. Kick Uitgevers BV, 2017. 688 pag., ill., ISBN 9789491555251 € 79 [vijf kilo!]

Dit kloeke werk van 688 pagina's geeft een overzicht van de historie van Tholen vanaf de prehistorie tot de tegenwoordige tijd. Het eerste deel is opgezet in chronologische volgorde en het tweede aan de hand van thema's, zoals strijd tegen en benutting van het water, agrarische activiteiten, streekvervoer, sociale geschiedenis en recreatie. Het is zeer goed leesbaar doordat Kees Slager actief en in de tegenwoordige tijd schrijft, waarbij hij de lezer in het verhaal trekt, wat de beleving ten goede komt. Een gedurfde uitgave waarin een poging wordt gedaan alle aspecten van de eilandelijke geschiedenis vast te leggen. Het ontwerp door vormgever 'Waterpaard' is uitstekend met een goede verhouding tussen tekst en afbeeldingen en duidelijke koppen van de hoofdstukken met afbeelding over twee pagina's. Daardoor is dit boek niet alleen een interessant naslagwerk, blijft het ook de lezer boeien door het verhalend karakter. Jammer dat de redactie en een index ontbreken.

In het chronologische gedeelte zijn de hoofdstukken duidelijk afgebakend, maar in het thematische gedeelte is dit minder consequent doorgevoerd door bijvoorbeeld cultuur en religie te combineren en een vergaarbak in de epiloog te plaatsen ('En dan dit nog...') waarvan de onderwerpen beter bij andere thematische hoofdstukken konden worden ondergebracht. Behalve Kees Slager heeft Mattie Verkamman ook enige hoofdstukken geschreven. Dit is niet vermeld bij de inhoudsopgave.

Het is moeilijk om als buitenstaander, die slechts met een deel van de onderwerpen bekend is, een gefundeerde recensie te schrijven. Daarom zal ik mij tot enkele onderdelen beperken.

In zeven hoofdstukken komt de geschiedenis van de prehistorie tot heden aan bod. Aan het eind van elk hoofdstuk wordt een onderdeel gewijd aan een Markante Tholenaar. Hier hinkt de schrijver op twee gedachten: vaak is dat een

figuur uit de betreffende periode (Vermuyden, Roosevelt en Taselaar), maar soms ook een historicus die de betreffende periode heeft beschreven, zoals Jasperse en Hollestelle. Een apart hoofdstuk met Markante Tholenaren, waarin ook de andere belangwekkende personen, die nu elders zijn ondergebracht, een plaats zouden krijgen, zou mijn voorkeur gehad hebben. In het hoofdstuk over de tweede Wereldoorlog wordt halverwege over de bevrijding geschreven. De schrijver had dit beter aan het eind hebben kunnen plaatsen.

Bij het hoofdstuk 'Grote veranderingen' (wederopbouwperiode) staan vrij uitgebreide artikelen over de kortstondige bloei van de confectie-industrie, de uien en de varkensinvasie. Het eerste artikel zou beter passen in een apart thematische hoofdstuk 'De ontwikkeling van de industrie'. Dat ontbreekt nu en dit thema lijkt mij niet onbelangrijk (denk aan Budelpack en De Waal). Geheel buiten beschouwing is de familie Bruynzeel gelaten, die van Vorselaar (bij Antwerpen) naar Westkerke op Tholen is gekomen en vervolgens via St. Annaland naar Rotterdam verhuisde, waar Cees Bruynzeel de timmerfabriek De Arend overneemt en uitbouwt tot het Bruynzeel concern. Voorwaar een 'Markante Tholenaar'! Bij de drie 'Keramisten' mis ik onder Lanooy zijn exposities in een aantal Amerikaanse steden, waardoor hij internationaal beter bekend is geworden.

Deze en andere suggesties voor verbeteringen en toevoegingen doen niets af aan de kwaliteit van dit standaardwerk. Ik begrijp dat de eerste druk inmiddels is uitverkocht en de tweede onderweg is naar de drukker. Het succes van dit boek heeft tot gevolg dat andere Zeeuwse gemeenten een vergelijkbare uitgave op hun verlanglijstje hebben staan en dat is niet zonder reden.

Willem Heijbroek

Oud-bestuurslid van het museum 'De Meestooft' in St. Annaland.

Agenda

Alle actuele informatie over lezingen en vergaderingen kunt u vinden op onze website:
www.kzgw.nl/agenda.

Mededelingen van het bestuur

Wijziging openingstijden secretariaat

Per 1 juni wijzigen de openingstijden op het secretariaat naar maandag 9.00-16.00 uur, dinsdag 9.00-14.00 uur en donderdag 9.00-12.00 uur.

Het secretariaat is altijd per email bereikbaar op info@kzgw.nl, u kunt op de telefoon 0118-654347 een boodschap inspreken en u wordt dan tijdens openingsuren teruggebeld.

Publicaties kunt u via de website of via email bestellen. Deze kunnen ook buiten openingstijden opgehaald worden bij de klantenservice van de ZB| Planbureau en Bibliotheek van Zeeland.

Het Zeeuws Genootschap is ook op [twitter](#) en [facebook](#) te vinden. Op onze website vindt u de logo's om door te klikken.

Jubileum

In 2019 bestaat het Koninklijk Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen 250 jaar. Zeeland kan daar met recht trots op zijn. Niet alleen omdat het Genootschap springlevend is en een grote reputatie geniet die tot ver over de provinciegrenzen reikt, maar ook omdat het de op één na oudste wetenschappelijke organisatie is in Nederland. Het jubileum in 2019 wordt daarom groots gevierd, niet alleen in de vestigingsplaats Middelburg en de stad van oprichting Vlissingen, maar ook in andere delen van Zeeland. Aan het eind van het jubileumjaar, zo luidt de doelstelling, moeten alle Zeeuwen het nodige hebben gemerkt van de festiviteiten, het genootschap zelf en van de bedrijven en de overheden die het allemaal mogelijk maakten. De provincie Zeeland heeft inmiddels toegezegd de festiviteiten te zullen ondersteunen.

Wij zijn trots dat in het Comité van Aanbeveling 250 jaar Zeeuws Genootschap zitting hebben genomen:

drs. J.M.M. Polman, Commissaris van de Koning, voorzitter
dr. T. Brandenburg, voorzitter Wetenschappelijke Raad Zeeland
prof. dr. B. van den Brink, dean University College Roosevelt
ir. A.P. de Buck, voorzitter College van Bestuur Hogeschool Zeeland
W.M. (Jim) Goedhart, consultant, mede-oprichter van De Zeeuwse Connectie
mevr. S. (Scarlett) Kwekkeboom-Janse, ondernemer, zakenvrouw van het jaar 2001
drs. R.J. van der Zwaag, voorzitter Vereniging van Zeeuwse Gemeenten

Voor de laatste stand van zaken met betrekking tot ons jubileum verwijzen wij u naar de speciale pagina op onze website: <https://kzgw.nl/kzgw/jubileum/>

Onafhankelijk Vermogensbeheer

*Amfora Vermogensbeheer staat u terzijde
met vermogensbeheer, beleggingsadvies
en het monitoren van uw vermogensverdeling.*

Piet Heinstraat 15, 4461 GL Goes • Postbus 10, 4460 AA Goes

Tel. 0113 - 216141

www.amforavermogensbeheer.nl

Secretariaat
Zeeuws Genootschap
Kousteensedijk 7
4331 JE Middelburg
(0118) 65 43 47
info@kzgw.nl
www.kzgw.nl

Het secretariaat is
geopend:
ma.: 9.00-16.00 uur
di.: 9.00-14.00 uur
do.: 9.00-12.00 uur

Jaargang 27
nummer 2
maart 2018

Zeeland verschijnt
vier keer per jaar,
te weten in de maanden
maart, juni, september
en december.